

De onderzoekscommissie voor Congo (1904-1905) en de missies van de jezuïeten

WIM FRANÇOIS

____ Postdoctoraal onderzoeker – Faculteit Godgeleerdheid Katholieke Universiteit Leuven

"Hier soir on racontait en récréation qu'on s'attendait à la suppression des fermes-chapelles. J'espère qu'il n'en est rien... Que Dieu daigne éloigner de nous ce malheur".¹

Deze uitroep van de scholasticus J. Opdebeeck S.J. dateert niet uit de jaren 1911-1914 toen de kapelhoeven van de jezuïeten door socialistische parlementsleden in België zwaar onder vuur werden genomen. De uitspraak werd al opgetekend op 13 november 1905, enkele dagen nadat de 'commissie-Janssens' haar onderzoeksrapport had gepubliceerd. Deze onderzoekscommissie bevestigde in grote lijnen de kritiek die in de Angelsaksische wereld op het Congolese regime was geuit. Het lijvige rapport bevatte bovendien vier tot vijf bladzijden met negatieve bedenkingen aan het adres van de schoolkolonies (*colonies scolaires*) en kapelhoeven (*fermes-chapelles*) van de jezuïeten. In het hiernavolgende artikel brengen we eerst kort in herinnering wat de aanleiding was voor het zenden van de onderzoekscommissie. Het grootste gedeelte van deze studie is dan gewijd aan een onderzoek van de specifieke grieven en klachten die rechtstreeks aan de basis liggen van de negatieve commentaren van de onderzoekscommissie over de katholieke missies. Anderzijds belichten we ook het kritische memorandum dat de jezuïeten Emile Van Hencxthoven en Alphonse Cus over het Congolese regime schreven. We staan ook even stil bij de ideologische achtergrond van de voornaamste commissieleden. Vanzelfsprekend geven we ook een analyse van de missiekritische eindtekst in het rapport van de onderzoekscommissie. En we eindigen bij de impact van dit rapport op de (jezuïeten)missies, en dit zowel op korte als op langere termijn. Bij het onderzoek naar de bronnen van de onderzoekscommissie hebben we gebruik kunnen maken van nog niet gepubliceerde gegevens die toch wel een nieuw licht werpen op de ontstaansgeschiedenis van deze controversiële passage in het onderzoeksrapport.

---

¹ J. Opdebeeck aan socius [A. Coemans], eind 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2.

1. EEN ONDERZOEKSCOMMISSIE VOOR CONGO

De Congolese overheid had in de zomer van 1904 een onderzoekscommissie opgericht, om op deze wijze tegemoet te komen aan de steeds luider klinkende kritiek op haar behandeling van de Afrikanen. Zware bedenkingen waren er bij het feit dat de Congolese Staat zich alle onbebouwde en onbewerkte gronden van het land had toegeëigend, en dat de bevolking werd onderworpen aan zware arbeidsprestaties, zoals de draagdienst, allerlei andere corvees, en vooral de verplichte rubberoogst. Kritiek was er vanzelfsprekend op de uitwassen van het systeem. Deze campagne tegen de Congo-staat was vooral sinds 1900 georganiseerd door de Britse publicist Edmund Dene Morel. Door een debat in het Britse Lagerhuis was de hele kwestie op 20 mei 1903 op de tafel van de Britse regering beland. Deze hernieuwde enkele dagen later de toestemming aan haar consul in Boma, Roger Casement, om een al lang geplande inspectiereis naar Opper-Congo te maken. In het Belgische Parlement bracht de socialistische voorman Emile Vandervelde de kritiek op 1 juli 1903 ter sprake. Een half jaar later, begin 1904, bevestigde het Casementrapport grotendeels het harde oordeel van Morel en de *Congo Reformers* (Delathuy, 1985, 23-269; Louis & Stengers, 1968; Stengers, 1989, 91-147; Vangroenweghe, 1985b, 173-198; Ndaywel è Nziem, 1998, 322).²

Onder deze druk werd dan op 23 juli 1904 een commissie opgericht die de vermeende wandaden van het regime op het terrein moest onderzoeken. Deze commissie stond onder de leiding van Edmond Janssens, advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie in Brussel. Hij kreeg het gezelschap van de Zwitserse jurist en staatsman Edmond de Schumacher en de Italiaanse baron Giacomo Nisco, die officieel nog voorzitter *ad interim* van het Hof van Beroep in Boma en dus hoogste magistraat van Congo was. De Antwerpse substituut Victor Denyn werd als secretaris aan de commissie toegevoegd. Voorzitter Janssens wou zich bovendien ook laten vergezellen van zijn neef Henri Grégoire. Deze laatste sprak immers als enige in het gezelschap goed Engels en zou binnen de commissie als secretaris-tolk fungeren. De commissie-Janssens verbleef van begin oktober 1904 tot eind februari 1905 in Congo en volgde in grote lijnen het traject dat ook Casement had gevolgd. Eigenlijk duurde het verblijf van de commissie niet lang genoeg om zich een

---

² Casement (R.), *Le rapport Casement. Rapport de R. Casement, consul britannique, sur son voyage dans le Haut-Congo (1903)*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Vangroenweghe (D.) en Vellut (J.-L.), Louvain-la-Neuve, 1985 (Enquêtes et documents d'histoire africaine, VI).

behoorlijk beeld te kunnen vormen van wat zich in het land afspeelde, laat staan van wat allemaal in de duistere rubbergebieden van Opper-Congo gebeurde (Charles, 1954, 210-221; Delathuy, 1985, 230-232, 271-312; Stengers, 1950, 701-726; 1989, 148-167; Vangroenweghe, 1985b, 190-193, 199-223).³

2. EEN VRAGENLIJST VOOR PATER BANCKAERT

Op 21 oktober 1904, bij het begin van haar onderzoeksopdracht, had de commissie-Janssens aan alle missies in Congo een uniforme vragenlijst toegestuurd.⁴ Het antwoord dat Julien Banckaert, apostolisch prefect van Kwango, namens de jezuïetenmissies opstelde, was gedateerd op 26 november 1904.⁵ We geven kort de krachtlijnen van dit antwoord weer. Banckaert bevestigde dat de jezuïeten kinderen opvingen over wie de Staat krachtens artikel 1 van het decreet van 12 juli 1890 de voogdij uitoefende. Er bevonden zich ongeveer 4000 kinderen in de *colonies agricoles et professionnelles* van de jezuïeten, wat veruit het hoogste aantal was van alle missionerende congregaties in Congo. Het waren wezen, verlaten kinderen of slachtoffers van de slavenhandel. Maar daarnaast, zo beklemtoonde Banckaert verder, bevonden zich op de missieschool ook kinderen die vrijwillig naar de missies waren gekomen of er door hun ouders en/of chefs waren heengezonden. Dat Banckaert dan al, los van enige polemische context, het onderscheid maakte tussen kinderen onder voogdij en vrije kinderen is niet zonder betekenis. In zijn antwoord stelde hij ook dat de jezuïeten de weeskinderen over het algemeen slechts tot aan hun huwelijk onder voogdij hielden. Dit huwelijk had meestal plaats voor ze 25 jaar waren. Enkel in uitzonderlijke gevallen, wanneer het welzijn van het individu dit vereiste, werd een jongere tot aan de maximumleeftijd van 25 jaar onder voogdij gehouden. Ook deze opmerking was in het licht van de latere kritiek niet zonder belang. De opleiding van de leerlingen bestond uit veldwerk, de kweek van kleinvee en het aanleren van verschillende ambachten en beroepen. Op de vraag of de leerlingen ook werden bezoldigd voor het werk dat ze op de missiepost presteerden,

---

³ Delathuy (A.M.), *De geheime documentatie van de Onderzoekscmissie in de Kongostaat*, Berchem, 1988, pp. 11-18, 224-231.

⁴ Vragenlijst van de onderzoekscmissie aan de missionarissen, 21 oktober 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 347.

⁵ Antwoord van J. Banckaert S.J. aan de onderzoekscmissie, 26 november 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 347.

antwoordde pater Banckaert bevestigend. Ze kregen voedsel en daarnaast nog een (beperkte) bezoldiging. De kinderen op de kapelhoeven konden genieten van de producten van de veestapel en het veldgewas dat de missie hen ter beschikking had gesteld. Diegenen die een beroep of ambacht onder de knie hadden, werden hetzij per stuk betaald (zoals de "scieurs de long" of de "langzagers"), hetzij met een maandloon dat van hun graad van vervolmaking afhing. De kinderen die gezien hun kwaliteiten een meer verzorgde opleiding genoten, ontvingen ook kleren, een gezelschapsspel of een stuk speelgoed. Banckaert zou er zich later over beklagen dat de onderzoekscommissie zich bij haar oordeel over de schoolkolonies en kapelhoeven op geen enkele wijze had laten leiden door zijn antwoord op de vragenlijst...

3. STAATSFUNCTIONARISSEN EN PROTESTANTSE ZENDELINGEN TEGEN DE JEZUÏETEN

De onderzoekscommissie kreeg echter nog heel andere rapporten over de jezuïeten onder ogen. Een aantal staatsfunctionarissen en protestantse zendelingen legde immers voor de onderzoekscommissie verklaringen af die voor de paters van de Sociëteit wel erg belastend waren. De jezuïetenmissies deelden in de meer algemene kritiek die op het regime werd gegeven.

3.1. De verklaring van Paul Delhaye

3.1.1. *Districtscommissaris Delhaye, kritisch voor Staat en (jezuïeten)missies*

Een eerste belastende verklaring werd voor de onderzoekscommissie afgelegd door de in missiekringen beruchte districtscommissaris van de Cataracten, Paul Delhaye (1866-1943).⁶ Delhaye was op 6 oktober 1892 voor het eerst naar Congo vertrokken. Gedurende zijn derde ambtstermijn was hem het commando over het district Oost-Kwango toevertrouwd. Aan het einde van deze ambtstermijn, in 1902, kreeg hij een negatieve beoordeling

---

⁶ Biografische gegevens Paul Delhaye, AA, *Service du personnel d'Afrique*, 4320 (K 1756) en 1216 (D 514); Jadot (1954, 161-163); Van der Straeten in *Biographie Coloniale Belge (BCB)*, 4, 1955-1956, 205-206.

omdat de van overheidswege opgelegde aanplantingen voor de jaren 1900 en 1901 niet waren uitgevoerd.⁷ Niettemin kon Delhaye voor een vierde termijn naar Congo inschepen. Meer nog, op 20 februari 1903 werd hij officieel tot districtscommissaris van de Cataracten benoemd. De man leek vastbesloten om op een zelfstandige manier invulling te geven aan zijn nieuwe verantwoordelijkheid. Zijn jarenlange ervaring in de Congostaat had hem kritisch gestemd ten aanzien van het militaire regime waarbinnen hij moest functioneren en had zijn ogen geopend voor de lasten waaronder de Congolezen in zijn ambtsgebied gebukt gingen. In een officieel rapport van 19 mei 1903 bracht Delhaye in cynische bewoordingen kritiek uit op de pogingen van de overheid om, ten koste van vele menselijke offers, de arachideoogst op peil te houden. Daarnaast had hij het ook over de overdreven rekrutering van soldaten, werklui en peddelaars, die zwaar op de bevolking drukte en tot ontvolking van de streek dreigde te leiden.⁸ Zijn kritische uitlatingen aan het adres van de Staat werden niet getolereerd en leverden hem een officiële blaam op.⁹

De overheid was volop bezig met haar onderzoek naar Delhaye (eerder dan naar de arachidebelasting zelf), toen een aanvaring met de paters van Kisantu zijn dossier nog bezwaarde.¹⁰ De jezuïeten en de Zusters van O.L.V.-van Namen beklaagden er zich in de maanden september en oktober 1903 bij de

---

⁷ E. Wangermée aan staatssecretaris (kopie), 24 oktober 1902, AA, *Service du personnel d'Afrique*, 4320 (K 1756).

⁸ Ch. Liebrechts aan gouverneur-generaal, 1 september 1903, AA, *Service du personnel d'Afrique*, 4320 (K 1756).

⁹ Gouverneur-generaal aan P. Delhaye, 29 december 1903; P. Delhaye aan gouverneur-generaal, 4 januari 1904, AA, *Service du personnel d'Afrique*, 4320 (K 1756).

¹⁰ Aangezien het dossier-Delhaye in het *Afrikaanse Archief* al sinds jaar en dag onvolledig is, zijn we voor de reconstructie van de feiten vooral aangewezen op getuigenissen van de jezuïeten zelf. Vooreerst zijn er de verschillende brieven die apostolisch prefect Banckaert over het incident aan zijn provinciaal in België schreef: J. Banckaert aan J. De Vos, 17 maart 1904; 25 april 1904; 17 mei 1904; 9 augustus 1904, AVJH, *Kwango*, doos 14/1, enveloppe 6. Een samenvatting van de wrijvingen (in de versie van de jezuïeten) vinden we ook in: "Les colonies scolaires et les fermes-chapelles de la mission du Kwango et le rapport de la commission d'enquête", *Missions belges de la Compagnie de Jésus*, VII, 1905, pp. 468-469; "Mission du Kwango. Encore la commission d'enquête", *Missions belges de la Compagnie de Jésus*, VIII, 1906, pp. 135-138. Een handgeschreven versie van deze laatste tekst: protestschrijven van J. Banckaert, 29 december 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/1, enveloppe 2, p. 30-35; doos 13/3, enveloppe 1, p. 28-33. Van grote waarde is ook de kritische kijk die J. Van Heede S.J. eind 1905 op de aanpak van zijn confraters in Kisantu gaf. Volgens deze oud-missionaris en leraar aan het Gentse St.-Barbaracollege waren de opmerkingen van de onderzoekscommissie en dus van Delhaye niet zonder grond. Zie vooral: J. Van Heede aan socius [A. Coemans], 2 december 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2. Ook de scholasticus J. Opdebeeck bood na de publicatie van het onderzoeksrapport in drie brieven een terugblik op de gebeurtenissen in Kisantu: J. Opdebeeck aan socius [A. Coemans], eind 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2.

districtscommissaris over dat de Congolezen de verschuldigde belasting in kwangen of maniokbroden niet langer op de missiepost van Kisantu afleverden. De Congolezen brachten hun voorraden kwangen liever naar het nieuwe spoorwegstation (Thysville) met zijn ateliers vol werkkrachten. Naar verluidt werden ze daar voor hun kwangen veel beter betaald. Door het nijpende voedseltekort in Kisantu moesten de jezuïeten zelfs een aantal kinderen op verlof sturen naar de kapelhoeve waar ze vandaan kwamen. Gedurende anderhalve maand ondernamen eerst jezuïetenoverste Banckaert en daarna de overste van de zusters stappen bij districtscommissaris Delhaye in Tumba om een oplossing voor de voedselproblemen te bekomen. De missionarissen kregen echter na verloop van tijd het gevoel dat de man veel beloofde maar nauwelijks iets ondernam om de voedselbevoorrading te herstellen. We mogen veronderstellen dat Delhaye de Congolezen niet nog méér lasten wilde opleggen. Hoogstwaarschijnlijk was hij van mening dat de jezuïeten zelf de sleutel voor een oplossing in handen hadden: als ze de voedselbevoorrading in stand wilden houden of herstellen, dan moesten ze de Congolezen gewoon evenveel betalen als de Spoorwegen...

Uiteindelijk beklagde Banckaert zich op 23 oktober 1903 rechtstreeks bij vicegouverneur-generaal Félix Fuchs over de handelwijze van Delhaye en vroeg ook dringend om voedselhulp, temeer daar verschillende 'weeskinderen' waren getroffen die eigenlijk onder staatsvoogdij stonden. De vicegouverneur-generaal, zelf vrijzinnig maar bijzonder trouw aan het officiële ordewoord van de Staat dat de missies niet mochten worden tegenwerkt, nam onmiddellijk maatregelen. Hij gelastte districtscommissaris Delhaye om zeventig zakken rijst uit de staatsreserve naar de missie van Kisantu over te brengen. Bij die gelegenheid zou Fuchs de districtscommissaris ook ernstig hebben vermaand. Met het oog op een regelmatige bevoorrading van de missie in Kisantu, was aan Delhaye bovendien opgedragen een gemiddelde prijs voor een kilo kwangen vast te leggen. Hij wilde echter dat de jezuïeten de maximumprijs van 12 centiemen per kilo betaalden. Banckaert had berekend dat deze maatregel zijn missie ettelijke duizenden franken zou kosten. De overste van de jezuïeten kon niet anders dan protesteren tegen het, in zijn ogen, zoveelste pesterijtje van Delhaye.

De problemen met de voedselbevoorrading werden door verschillende jongeren aangegrepen om de missie van Kisantu te ontvluchten. De 'normaalschool' met zijn gedisciplineerde, werkzame leven en zijn strenge tucht (inclusief lijfstraffen) was trouwens op zich al erg onpopulair onder de Congolese jongeren.¹¹ Verschillende leerlingen voelden zich trouwens onder

---

¹¹. "Les enfants des fermes-chapelles nous l'avouaient candidement; ils n'aimaient pas Kisantu parce qu'on devait se lever au son de la cloche – aller au travail et que 'le blanc' les

druk staan van de *mbuta* of clanoudsten, die met hen spotten omdat ze op de missie-instelling niets verdienden terwijl hun dorps- of clangenoten die voor de Staat of de Spoorwegen werkten wel een salaris konden meebrengen. Al deze factoren samen gaven aanleiding tot een nagenoeg complete desertie uit de instelling van de jezuïeten in Kisantu.

Omdat het in vele gevallen ging om jongeren die wettelijk gezien 'wezen' waren, werd de overheid ingelicht. Er werd een inspectie van de kampen met arbeiders van de Staat en de Spoorwegen georganiseerd. Naast een overheidsfunctionaris en een beambte van de Spoorwegen nam pater De Meulemeester aan deze inspectie deel. Naar verluidt had deze laatste namelijk heel wat gezag over de Congolese jongeren. In de kampen werden inderdaad enkele vluchtters teruggevonden die zich als arbeider bij de Staat of bij de Spoorwegmaatschappij hadden laten inlijven. De missionarissen vonden deze toestand des te erger omdat de jongeren enkel zouden gedreven zijn om geld te verdienen voor zichzelf en voor hun verwanten die zich over hen hadden 'ontfermd'. Bovendien heerste volgens de jezuïeten in de kampen van de staatsarbeiders en spoorweglieden een verwerpelijke promiscuïteit. Op verzoek van de jezuïeten werd dan ook een voogdijcommissie ingesteld die op 10 maart 1904 onderzocht of het inderdaad om weeskinderen ging over wie de jezuïeten de officiële voogdij konden en mochten uitoefenen. Deze voogdijcommissie stond onder het voorzitterschap van districtscommissaris Delhaye zelf. Vele jongeren beklaagden zich tegenover hem over de wijze waarop ze in Kisantu werden behandeld. De voogdijcommissie besloot dan ook dat het in meerderheid niet om wezen ging en van de elf betrokken jongeren werd er slechts één opnieuw aan de missie toegewezen.

Slechts enkele dagen na de beruchte uitspraak van de voogdijcommissie meldde Delhaye aan vicegouverneur-generaal Paul Costermans, terug in Congo, dat de toestand van zijn ogen plots was achteruitgegaan en dat hij bijgevolg zijn werkzaamheden "voor een paar dagen" moest staken. Hij bood aan de vicegouverneur-generaal ook fijntjes zijn excuses aan dat hij niet kon antwoorden op een paar brieven die hij (Costermans) hem had gestuurd en dat een oplossing voor enkele hangende kwesties op zich liet wachten.¹² Wij kunnen ons niet van de indruk ontdoen dat Delhaye zijn oogandoening

---

surveillait" (J. Opdebeek aan één van zijn oversten, november 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2). Van Heede van zijn kant liet een kritisch geluid horen bij de lijfstraffen, wanneer hij schreef over "les exécutions trop fréquentes" in Kisantu en over de weerstand van de kinderen van de kapelhoeven om naar de normaalschool aldaar te gaan (J. Van Heede aan socius [A. Coemans], 2 december 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2).

¹² P. Delhaye aan P. Costermans, 15 maart 1904, AA, *Service du personnel d'Afrique*, 4320 (K 1756) en 1216 (D 514).

inriep om op geen enkele manier meer met zijn hiërarchische oversten te moeten meewerken. Het is duidelijk dat hijzelf geen enkel gevolg meer gaf aan de beleidsrichtlijnen van hogerhand. De kortsluiting was compleet.

De jezuiteten waren intussen bij Costermans in beroep gegaan tegen de beslissingen van de voogdijcommissie van 10 maart 1904. Eind april, begin mei werd een tegenonderzoek uitgevoerd onder leiding van commandant Alphonse Stamane, die de opvolger van Delhaye zou worden als districtscommissaris van de Cataracten. Deze nieuwe commissie kwam tot de bevinding dat de informatie van de jezuiteten klopte en de meeste kinderen werden terug naar de missie van Kisantu gebracht. Stamane liet bovendien de prijs van de kwangen weer zakken van 12 naar 6,5 centiemen. Zo kon de bevoorrading van de missie zonder een al te grote financiële adering worden georganiseerd. Overigens waren verschillende jongeren ook spontaan naar de missie van Kisantu teruggekeerd, terwijl anderen liever hun toevlucht zochten op de posten van de redemptoristen, waar een milder regime heerste.

De maandenlange moeilijkheden met Delhaye en de vlucht van de kinderen van de jezuitetenmissies bezorgden Banckaert heel wat kopzorgen. Het bracht de jezuiteten echter niet tot een invraagstelling van hun missiemethode. Integendeel, ze waren vastbesloten om op de ingeslagen weg verder te gaan. Banckaert schreef dan ook strijdlustig aan jezuitetenoverste Joseph De Vos in België:

"Certes non, le bon Dieu nous donne à tous le courage et la santé pour la lutte, nous n'en portons que mieux et la joie ne cesse pas de régner parmi nous. Nous sommes beaucoup plus heureux que tous les Delhaye du monde".¹³

In de ogen van de jezuiteten was Delhaye een afvallige katholiek, een fanatiek antiklerikaal figuur, en in die mening werden ze blijkbaar van hogerhand bevestigd: "Mr. le Gouverneur Général n'a pas craint de me dire de lui que c'est un sectaire".¹⁴ De vraag is echter of deze beoordeling voldoende recht doet aan de ware intenties van Delhaye. De districtscommissaris was door zijn jarenlange ervaring in Congo kritisch geworden ten aanzien van het systeem en hij wenste een zelfstandige – eigenzinnige – invulling aan zijn verantwoordelijkheid te geven. Dit werd binnen een militair regime niet meteen geapprecieerd. Het onbehagen met het functioneren van de Staat maakte hem ook gevoelig voor de rechten van de Congolezen. Delhaye, die van huis uit ongetwijfeld katholiek was, raakte ook kritisch gestemd tegenover de aanpak van de missies en dan vooral van de jezuiteten van wie hij de

---

¹³. J. Banckaert aan J. De Vos, 25 april 1904, AVJH, *Kwango*, doos 14/1, enveloppe 6.

¹⁴. J. Banckaert aan J. De Vos, 17 mei 1904, AVJH, *Kwango*, doos 14/1, enveloppe 6.

emancipatorische doelstellingen niet zag.¹⁵ Voor de jezuïeten, hadden ook de redemptoristen echter al problemen met hem ondervonden.¹⁶

Door zijn kritiek op de arachidebelasting in zijn district en zijn aarzelingen om de Congolezen te verplichten de missie van Kisantu te bevoorraden, was Delhaye ernstig in aanvaring gekomen met zijn oversten. Zoals aangegeven, greep hij halfweg maart 1904 een vrij onschuldige oogaandoening aan om zijn activiteiten tot het strikte minimum te beperken en 'ziekteverlof' te nemen. Een maand later vroeg hij om na twee jaar dienst (vervroegd) naar Europa te kunnen terugkeren, een mogelijkheid waarin zijn contract trouwens voorzag. De overheid kon dan ook niet anders dan deze aanvraag in te willigen. Commandant Stamane werd als zijn opvolger aangesteld.¹⁷

3.1.2. Een belastende verklaring van Delhaye voor de onderzoekscommissie

Het gerucht dat Delhaye naar België zou terugkeren, kon de jezuïeten alleen maar met tevredenheid vervullen. De districtscommissaris van de Cataracten zou echter op 17 oktober 1904, een dag voor zijn definitieve vertrek uit

---

¹⁵ Zo was hij oud-leerling van het "collège patronné" van Edingen (zie daarvoor o.m.: Attest van middelbare studies, 13 augustus 1883, AA, *Service du personnel d'Afrique*, 1216 [D 514]). In de *Biographie coloniale belge* wordt enkel gewag gemaakt van studies aan het koninklijke atheneum van Doornik (Van der Straeten in *BCB*, 4, 1955-1956, 205). Dit gegeven wordt dus niet bevestigd door de bronnen waarover wij beschikken. De katholieke achtergrond van de familie blijkt verder uit het feit dat de zuster van Paul Delhaye, Jeanne, kloosterlinge was bij de ursulinen in Doornik (zie o.m. de volmachten, 19 mei 1899; 27 oktober 1902, AA, *Service du personnel d'Afrique*, 1216 [D 514]). De Congolese carrière van Delhaye werd trouwens actief ondersteund door baron Jules Stiénon du Pré, en zijn zoon Alphonse, katholieke senatoren voor Doornik (zie o.m.: J. Stiénon du Pré aan de staatssecretaris, 14 september 1892, AA, *Service du personnel d'Afrique*, 1216 [D 514]; officieel aanvraagformulier om toegelaten te worden als functionaris in de kolonie, 7 juni 1909, AA, *Service du personnel d'Afrique*, 1216 [D 514]).

¹⁶ De paters hadden, na vele wrijvingen met Delhayes voorganger De Meulemeester, in 1902 toch een rustpost kunnen oprichten in Kimpoko, tussen de twee hoofdposten Tumba en Luozi in. De redemptoristen hadden er ook een catechist en een paar kinderen geplaatst, onder meer om op het huis te letten. Districtscommissaris Delhaye vond in 1904 dat de plaatsing van deze catechist onwettig was. Toch kan ook hieruit niet ondubbelzinnig besloten worden dat Delhaye een rabiante vrijzinnige was. We lezen immers ook dat hij in Tumba een mis had laten lezen voor de zielenrust van zijn overleden moeder (zie daarvoor: Weerlegging door J. Banckaert van de belastende verklaringen afgelegd voor de onderzoekscommissie, 14 januari 1906, AVJH, *Kwango*, doos 13/1, enveloppe 2; doos 13/3, enveloppe 1).

¹⁷ Dossier omtrent de gezondheidstoestand en het vertrek van Delhaye uit overheidsdienst, AA, *Service du personnel d'Afrique*, 4320 (K 1756).

Congolese staatsdienst, nog eens uitgebreid zijn verhaal doen voor de onderzoekscmissie.¹⁸ Zonder evenwel uit te halen naar de overheid, stelde hij dat hij de belastinghervorming van november 1903 helemaal in het voordeel van de Congolezen had toegepast. De heffing, die in zijn district vooral arachiden betrof, werd zoveel mogelijk over alle chefferieën en dorpen van zijn district verdeeld, rekening houdend met het aantal weerbare mannen per entiteit. Overeenkomstig de instructies had hij gepoogd de veertig verplichte werkuren per maand om te zetten in een bepaalde kwantiteit aan arachiden. Hij had daarbij een voor de Congolezen voordelige becijfering gemaakt.¹⁹ Dit nieuwe belastingstelsel had de totale opbrengst aan arachiden enorm doen dalen, behalve dan in de chefferie waar dominee William Holman Bentley van de *Baptist Missionary Society* (BMS) werkte.

Dit was voor Delhaye de aanleiding om de lof te zwaaien van de baptistenmissies van Bentley. De vooruitgang die er in het district van de Cataracten was geboekt, was volgens Delhaye grotendeels het werk geweest van zendelingen die tot zijn missie behoorden. Deze protestantse missie zond immers inlandse catechisten naar de verschillende dorpen, die daar als echte onderwijzers fungeerden. De Congolezen brachten spontaan de nodige middelen bijeen om deze catechisten-onderwijzers te onderhouden. Als gevolg van hun onderricht beschikten verschillende inlandse chefs over secretarissen zodat ze met de autoriteiten konden corresponderen. Bovendien stelde Delhaye dat inlanders ook een heel dorp met daarbij zelfs een kerk in baksteen hadden gebouwd. De zendelingen van de missie van Bentley waren er dus ook in geslaagd om de mensen een degelijke beroepsopleiding te bieden.

Daarbij aansluitend deed Delhaye een uitval naar de missiemethode van de katholieken in zijn district. Zij hadden absoluut niet zo'n mooie resultaten bereikt. Hij verwees daarbij naar de jonge mensen die de jezuïetenmissie van Kisantu waren ontvlucht en er zich over hadden beklaagd dat ze geregeld werden geslagen en nauwelijks voor hun werk werden vergoed. Delhaye steunde ook volledig de klacht van verschillende jongvolwassen Congolezen dat de wettelijke bepaling die toeliet om hen als werklieden op de schoolkolonies te houden tot de leeftijd van 25 jaar, overdreven was. Velen wilden

---

¹⁸ Verklaring van Paul Delhaye, 17 oktober 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 349.

¹⁹ Delhaye ging er vooreerst van uit dat voor een kilogram arachiden op de inlandse markt 0,60 F. werd betaald. Daarnaast plaatste hij de vaststelling dat een werkmans gemiddeld 0,50 F. per dag verdiende, naar rato van 10 uren werk. Bijgevolg vertegenwoordigde een kilogram arachiden 12 uren werk. Per maand moesten de Congolezen 40 uren werken. Voor de twaalf maanden van het jaar moesten de Congolezen dus 40 kilogram arachiden opbrengen.

tegen die leeftijd een vrouw kiezen en vooral vrij zijn. De districtscommissaris merkte wel nog op dat de Staat zelf aan de jezuiteten het voogdijrecht had overgedragen over de kinderen die in Kisantu waren gerekruteerd. Zoals we al hebben aangegeven, vertrok Delhaye een dag na het afleggen van deze verklaring met de boot terug naar België. Zijn verklaring zou echter door de commissie-Janssens volop in haar eindrapport worden verwerkt, tot grote ontsteltenis van de betrokken missionarissen.

3.2. Had de verklaring van Aaron Sims enige invloed?

Enkele dagen na de verklaring van Delhaye, op 24 oktober 1904, nam de onderzoekscommissie in Matadi het getuigenis af van Aaron Sims, geneesheer en missionaris van de *American Baptist Missionary Union* (ABMU).²⁰ Protestantse zendelingen van Angelsaksische oorsprong waren een belangrijke informatiebron geweest voor de Britse *Congo Reformers* en zij werden bijgevolg ook door de onderzoekscommissie uitvoerig gehoord. De verklaring van Sims is belangrijk omdat ze dicht aansluit bij de bedenkingen van Delhaye. De geneesheer-dominee noemde zich een overtuigd tegenstander van de schoolkolonies (van de jezuiteten) en hij meende dat hij in deze houding niet alleen stond. Dit standpunt was onder meer op medische grondslagen gebaseerd. Als arts vond hij de aanwezigheid van grote groepen kinderen binnen een schoolkolonie noodlottig voor de gezondheid. De verspreiding van de slaapziekte en andere levensbedreigende kwalen werd er zeker door bevorderd. Alleen al om die reden zouden de schoolkolonies slechts een beperkt aantal kinderen mogen opnemen. De kritiek was echter ook ideologisch gemotiveerd. Als protestants zending vond hij dat de katholieke paters deze kinderen vooral vanuit hun persoonlijk belang opnamen, eerder dan in het belang van de kinderen zelf. Zij deden dat namelijk om er overtuigde katholieken van te maken en om later katholieke dorpen te kunnen vormen. In het verlengde van deze opvatting haalde dominee Sims daarna de delicate vraag aan waarom de paters de misbruiken van het regime nooit hadden gesignaleerd. Hij meende daarvoor zelf de reden te kennen: de paters profiteerden van de misbruiken, de excessen en de oorlogen die hen toelieten om kinderen en jonge vrouwen te verzamelen die ze onder elkaar dan deden huwen om zo katholieke afstammelingen voort te brengen. De paters plaatsden de kinderen en jonge mensen op kapelhoeven waar ze vee kweekten.

---

²⁰. Verklaring van Aaron Sims, 24 oktober 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 349.

Sims had net zoals Delhaye en vele anderen kritiek op de regel die toeliet om jonge mensen tot hun 25 jaar onder voogdij te houden. Volgens hem impliceerde dat immers dat hun arbeid tot die leeftijd niet moest worden vergoed, wat onder meer verklaarde dat die jonge mensen probeerden weg te vluchten. De paters maakten in zijn ogen misbruik van de wet op de voogdij over de Afrikaanse kinderen. Want er moest worden opgemerkt dat als een kind zijn vader en moeder verloor, er nog altijd ooms en tantes waren die volgens de gewoonten van het land echte voogden waren. Het was dus verkieslijk om deze kinderen zoveel mogelijk in hun dorp te laten. Enkel in uitzonderlijke omstandigheden, wanneer ze op geen enkel onderhoud konden rekenen, mochten ze in een schoolkolonie worden ondergebracht. Sims constateerde tenslotte nog dat het beroepsonderwijs sterk werd verwaarloosd. Dat was echter niet altijd de schuld van de paters. Hij vond dat de Congolezen niet altijd geschikt waren om een beroep aan te leren.

De commissie was ongetwijfeld op de hoogte van de grote rivaliteit tussen protestantse en katholieke zendelingen in Congo. Wellicht om die reden heeft ze er zich van weerhouden om bij haar kritische bedenkingen aan het adres van de jezuïeten uitdrukkelijk naar getuigenissen van protestantse missionarissen te verwijzen. Dergelijke verklaringen zouden immers als partijdig kunnen worden afgedaan. Niettemin is het negatieve oordeel van de onderzoekscommissie over de (jezuïeten)missies mogelijks beïnvloed door haar contacten met protestantse missionarissen, zoals Sims.

3.3. Een blitzbezoekje van de commissie aan de jezuïetenmissie van Kisantu

Janssens en zijn gezellen besteedden niet veel tijd aan een grondige toetsing van de negatieve kritiek die hun ter ore was gekomen. Het verblijf van de onderzoekscommissie in het land duurde veel te kort om een grondig inzicht in de situatie aldaar te kunnen verwerven, en dit geldt ook voor de toestand op de (jezuïeten)missies. Een paar dagen na het belastende getuigenis van Delhaye en Sims bracht de onderzoekscommissie een blitzbezoekje aan de jezuïetenmissie van Kisantu. Zoals de paters later in hun weerlegging van de conclusies beklemtoonden, kwamen de commissieleden op 26 oktober 1904 rond 9 uur in de ochtend aan. Ze deden vlug de ronde van de scholen, de ateliers en de plantages. Apostolisch prefect Banckaert was op het ogenblik van het bezoek afwezig, want hij was op tocht langs de kapelhoeven in de omgeving. De commissieleden vonden het niet nodig hem te laten ontbieden,

want ze beloofden later terug te komen. De paters van Kisantu werden dan ook niet geconfronteerd met de belastende verklaringen die enkele dagen tevoren over hun missiemethode waren afgelegd. Rond 11 uur vertrok de onderzoekscommissie opnieuw uit Kisantu en ze zette haar treinreis verder. Banckaert had berekend dat, gezien de afstand tussen het spoorwegstation en de missiepost, de commissieleden hoogstens één uur en een kwart aan het bezoek van de missie hadden kunnen besteden. Van een beloofde terugkeer in Kisantu en een grondiger onderzoek aldaar, is nooit iets terechtgekomen.²¹ De jezuïeten zouden niet nalaten op deze lacune in het onderzoeksrapport te wijzen.²²

3.4. Het proces-verbaal van Holger Gutsen Moth-Borglum tegen de jezuïeten van Lemfu

3.4.1. *Het 'onderzoek' van Moth-Borglum op de missie van Lemfu*

Een tweede figuur die het oordeel van de onderzoekscommissie ingrijpend heeft beïnvloed was Holger Gutsen Moth-Borglum, de bekwame maar fanatiek antigodsdienstige substituut van Leopoldstad (François, 2006). Ook hij stond aan het hoofd van een inschrijvingscommissie die de lijsten moest controleren met 'weeskinderen' van wie de voogdij officieel aan de jezuïeten kon worden toevertrouwd. Op de missie van Lemfu liep het echter behoorlijk fout. Persoonlijk gekrenkt omdat de paters hem hadden willen logeren in een aftands gebouw dat, voortgaande op geruchten, als gevangenis werd gebruikt, begon hij allerlei klachten te registreren van bewoners van de missiepost en van Congolezen uit de buurt. Blijkbaar was het chef Lukoki van het inlandse dorp Nselu of Selo geweest die de Congolezen ertoe had aangezet om hun grieven bij Moth-Borglum aan te kaarten. Vooreerst werd erover geklaagd dat, wanneer de dorpelingen niet in orde waren met de hun opgelegde levering van kwangen, er willekeurig gijzelaars werden genomen die dan op de missiepost verplicht werden tewerkgesteld tot de verschuldigde herendienst was voldaan. Verder waren er klachten over de gedwongen rekrutering van

---

²¹. Memorandum van J. Banckaert, 24 december 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 1, p. 1-2.

²². Memorandum van de missieoversten aan voorzitter en leden van de uitvoerende commissie, 20 december 1905, AA, *Papiers Janssens*, D 1367/11; "Les colonies scolaires et les fermes-chapelles", p. 465; "Mission du Kwango. Encore la Commission d'Enquête", p. 83.

jongeren door de paters en hun catechisten en dit met de actieve medewerking van de overste van de lokale staatspost. Ongenoegen was er ook over het feit dat op de missiepost kwistig lijfstraffen werden toegediend. Dat ook vrouwen en vrije kinderen niet werden ontzien, was wettelijk hoogst omstreden. Jongeren die al geruime tijd op de missie verbleven en naar huis wilden terugkeren, klaagden erover dat de paters hen onder druk zetten om dit niet te doen. Anderen uitten klachten over het feit dat zij niet konden huwen, hoewel ze daar nochtans de geschikte leeftijd voor hadden. In dezelfde lijn stelden mensen dat ze volgens inlandse gebruiken gehuwd waren maar na hun komst naar de missie hun echtgenoten niet meer mochten zien, of zelfs tegen hun zin met iemand van de missie waren moeten trouwen. Wie de missiepost ontvluchtte en terug werd opgepakt, kreeg chicotteslagen toegediend of werd aan de ketting gelegd. Moth-Borglum vorderde getuigen op die deze verklaringen konden bevestigen of ontkennen. Ook de paters René Butaye en Léon De Duve waren in lange verhoren met de verklaringen en getuigenissen geconfronteerd. Van deze ondervragingen was telkens ook een proces-verbaal opgesteld dat door de paters was ondertekend. De handtekening van Butaye en De Duve zou de jezuïeten nog zwaar in verlegenheid brengen. Moth-Borglum verklaarde uiteindelijk twee kerkelijke huwelijken 'ongeldig' en gaf verschillende jongeren hun vrijheid terug.²³ Toen hij vertrok liet de substituut de verbijsterde missionarissen achter met een groep opstandige Congolezen. Op 11 februari 1905 liet hij een kopie van het inmiddels lijvige dossier aan de commissie-Janssens bezorgen.²⁴ Bovendien schetste hij in zijn rapport voor de maand januari een globaal beeld van de jezuïetenmissies die hij had bezocht. Vooral de post van Lemfu kreeg een negatieve beoordeling. Dit maandrapport had trouwens nog weinig van doen met een objectief

---

²³ Vanzelfsprekend betreft het hier geen ongeldigverklaring in de canonicrechtelijke betekenis van het woord. De katholieke missionarissen in Congo vroegen al jaren dat het kerkelijke huwelijk door de Congolese overheid en haar functionarissen als een geldig huwelijk zou worden erkend, ook al hadden de Congolezen de vereiste formaliteiten voor het burgerlijke huwelijk nog niet vervuld. Vaak hing het van de goodwill van de functionarissen op het terrein af of een kerkelijk getrouwd koppel als dusdanig werd erkend. In de voorliggende gevallen verklaarde Moth-Borglum dus dat het kerkelijke huwelijk officieel geen waarde had en dat deze mensen er zich niet door gebonden moesten voelen. Later zou deze aanslepende 'kwestie' officieel worden geregeld. Door de decreten van 3 juni 1906 konden de missionarissen bekleed worden met de functie van ambtenaar van de burgerlijke stand en meteen ook het burgerlijke huwelijk sluiten van mensen die voor de Kerk trouwden. Deze praktijk was trouwens enkele maanden eerder de facto ingevoerd (François, 2001, 157).

²⁴ Bundeling van de processen-verbaal opgesteld in Lemfu, 11 februari 1905 (kopie ten behoeve van de onderzoekscommissie), AA, *Papiers Janssens*, D 1367/11; processen-verbaal, verschillende data; samenvatting van de processen-verbaal van Moth-Borglum, 19 februari 1905, AA, *Fonds Missies*, M 567.

juridisch verslag, maar was doorspekt met bittere oprispingen tegen de jezuïeten en hun religieuze overtuiging.²⁵ Deze aanpak van de substituut zou trouwens door zijn hiërarchische oversten niet worden geapprecieerd.

Nadat vicegouverneur-generaal Costermans via jezuïetenoverste Banckaert lucht had gekregen van de handelwijze van Moth-Borglum,²⁶ stuurde hij hem meteen, op 8 februari, een telegram om hem tot de grootste terughoudendheid aan te zetten bij het stellen van verdere onderzoeksdaden.²⁷ Op 11 februari, op de dag dat Moth-Borglum zijn proces-verbaal aan de onderzoekscommissie liet bezorgen, stelde apostolisch prefect Banckaert, samen met overste Butaye van de missie van Lemfu, een officieel protestschrijven op aangaande de wijze waarop het 'onderzoek' in Lemfu was gevoerd.²⁸ Hij stuurde deze protestbrief niet aan de onderzoekscommissie, wat achteraf gezien een vergissing is gebleken. Het schrijven werd wel gericht aan vicegouverneur-generaal Costermans. In een reactie beloofde de administratie aan Banckaert dat de voogdijkinderen die naar aanleiding van het bezoek van Moth-Borglum de missie hadden mogen verlaten, terug zouden worden opgespoord en dat de bevoorrading van de missie door de Congolezen uit de omgeving zou worden veiliggesteld. Ten gronde was de administratie en in de eerste plaats Costermans in die tijd al van mening dat het wederzijdse gemis van ouders en kinderen bron was van heel veel problemen en dat de jezuïeten er goed aan deden hun opvoedingssysteem minder op dwang en afzondering, en meer op de vrijwillige medewerking van de Congolese bevolking te baseren. Dat een heroriëntering van de missiemethode van de jezuïeten onvermijdelijk was, gaf de administratie ook aan Banckaert te kennen.²⁹ Maar ook dan weigerden de jezuïeten de suggestie van Costermans ook maar in overweging te nemen.

In de nasleep van het Lemfu-incident, werd ook een 'onderzoek naar het onderzoek' van Moth-Borglum opgestart. De administratie meende dat aan de substituut niet kon worden verweten dat hij akte had genomen van de

---

²⁵ Maandelijks rapport aan de staatsprocureur vanwege H.G. Moth-Borglum, januari 1905, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348; AA, *Fonds Missies*, M 567.

²⁶ J. Banckaert aan J. De Vos, 14 februari 1905 en 1 maart 1905, AVJH, *Kwango*, doos 14/1, enveloppe 6.

²⁷ Telegram van P. Costermans aan H.G. Moth-Borglum, 8 februari 1905 (kopie), AA, *Fonds Missies*, M 567; handgeschreven kopie van het telegram door J. Banckaert, AVJH, *Kwango*, doos 14/1, enveloppe 6.

²⁸ J. Banckaert aan P. Costermans, 11 februari 1905, AA, *Papiers Janssens*, D 1367/11; handgeschreven kopie van dit protestschrijven door J. Banckaert, AVJH, *Kwango*, doos 14/1, enveloppe 6.

²⁹ P. Costermans aan J. Banckaert, 13 februari 1905, AA, *Fonds Missies*, M 567. Zie ook: P. Costermans aan J. Banckaert, 1 maart 1905, Archief Internationale Samenwerking, *ex-Ministerie van Koloniën, personeelsdossiers Afrika*, O.J. 57/151.

klachten die bij hem waren neergelegd. Zijn hiërarchische oversten namen wel aanstoot aan zijn gebrek aan tact en het al te expliciet antiklerikalisme dat zelfs een schriftelijke neerslag in zijn officieel maandrapport had gekregen. Van officiële zijde werden aan Banckaert dan ook excuses aangeboden voor het optreden van Moth-Borglum in Lemfu.³⁰ Deze laatste werd dan ook als magistraat overgeplaatst naar Basoko, in het Aruwimidistrict.³¹

3.4.2. *Commissievoorzitter Janssens en het proces-verbaal van Moth-Borglum*

De onderzoekscommissie kreeg inzage in het omstreden maandrapport dat substituut Moth-Borglum aan de staatsprocureur had gericht. Ook een kopie van het proces-verbaal werd door Moth-Borglum aan de commissie bezorgd. Het onderzoeksdossier kwam bij de commissie op 14 februari in Boma aan. De commissieleden hadden – alweer – niet de tijd om zich persoonlijk naar Lemfu te begeven en zich ter plaatse van de toestand te vergewissen. Een week na de ontvangst van het onderzoeksdossier scheepten ze immers opnieuw naar Europa in. En toch vormde voorzitter Janssens zich grotendeels op basis van dit dossier een beeld van de jezuïetenmissies.³² Het pleit voor de

---

^{30.} De voornaamste stukken uit het omvangrijke dossier zijn verspreid over het personeelsdossier van Moth-Borglum (Archief Internationale Samenwerking) als over het *Fonds Missies* van het Afrikaans Archief. Zie onder meer: S. Lefranc aan P. Costermans, 24 februari 1905; P. Costermans aan staatsprocureur, 1 maart 1905; P. Costermans aan A. Mahieu, 1 maart 1905; P. Costermans aan J. Banckaert, 1 maart 1905; F. Goossens aan P. Costermans, 4 maart 1905; E.J. Warnant aan A. de Cuvelier, 12 maart 1905; E.J. Warnant aan A. de Cuvelier, 20 april 1905, Archief Internationale Samenwerking, *ex-Ministerie van Koloniën, personeelsdossiers Afrika*, O.J. 57/151; H.G. Moth-Borglum aan F. Waleffe, 5 maart 1905; A. Mahieu aan gouverneur-generaal, 15 maart 1905; H.G. Moth-Borglum aan de gouverneur-generaal, 19 maart 1905; F. Waleffe aan gouverneur-generaal, 20 maart 1905; 25 maart 1905; E.J. Warnant aan A. de Cuvelier, 1 april 1905, AA, *Fonds Missies*, M 567. Zie vooral ook: Rapport over de gebeurtenissen in Lemfu door commandant F. Mauroy, 11 maart 1905, AA, *Fonds Missies*, M 567. Het verslag van Félix Mauroy is nog het meest objectief van toon en vormt een goede basis voor de reconstructie van de gebeurtenissen op de missiepost.

^{31.} Benoemingsbesluit, 18 maart 1905 (kopie); officieel benoemingsbesluit, 18 april 1905; H.G. Moth-Borglum aan F. Waleffe, 19 april 1905 (telegram); E.J. Warnant aan A. de Cuvelier, 20 april 1905; H.G. Moth-Borglum aan F. Waleffe, 24 april 1905; E.J. Warnant aan A. de Cuvelier, 4 mei 1905; A. de Cuvelier (?) aan Th. Wahis, 24 mei 1905, Archief Internationale Samenwerking, *ex-Ministerie van Koloniën, personeelsdossiers Afrika*, O.J. 57/151.

^{32.} Bundeling van de processen-verbaal opgesteld in Lemfu, 11 februari 1905 (kopie ten behoeve van de onderzoekscommissie); nota's van E. Janssens m.b.t. dit onderwerp (minuut), AA, *Papiers Janssens*, D 1367/11.

beroepsernst van Janssens dat hij zich in de eerste plaats aan de feiten en de verklaringen uit het proces-verbaal heeft gehouden en zich minder door de subjectieve interpretatie van Moth-Borglum heeft laten leiden. Zwakke punten blijven evenwel dat de commissarissen nooit ter plekke een onderzoek hebben kunnen instellen en ook nooit kennis hebben gekregen van het officiële wederwoord van Bancaert. Ze waren zelfs niet op de hoogte van de negatieve beoordeling die de hiërarchische oversten van Moth-Borglum aan diens onderzoek hadden gegeven. Heel de polemiëk lijkt aan de commissieleden te zijn voorbijgegaan. Dit is o.i. een niet onbelangrijk gegeven bij de beoordeling van het onderzoeksrapport. Anderzijds moeten we nogmaals stellen dat het proces-verbaal van Moth-Borglum niet zomaar uit de lucht was gegrepen. De missiemethode van de jezuitien in het district Stanley-Pool was al een tijd het voorwerp van controversen.

Bij het doornemen van de processen-verbaal legde Janssens eigen accenten. Zijn invalshoek was niet noodzakelijk dezelfde als die van Moth-Borglum. Vooreerst toonden de paters zich volgens Janssens niet omzichtig genoeg bij de selectie van hun pupillen, en dit op twee vlakken. Vooreerst waren verschillende jongeren naar de missie gestuurd die eigenlijk geen wezen waren. Bovendien leek Janssens er vooral aanstoot aan te nemen dat een loopje was genomen met de leeftijdsgrens van 12 jaar; volgens de wet mochten immers boven die leeftijd geen weeskinderen (of die ervoor doorgingen) tegen hun zin in de schoolkolonies worden ingeschreven. Dit kon volgens Janssens gestoffeerd worden met verschillende voorbeelden uit de processen-verbaal. De voorzitter van de onderzoekscommissie volgde hierin zeker niet de interpretatie die de paters Butaye en De Duve tijdens hun verhoor door Moth-Borglum aan de opgetekende feiten hadden gegeven. Zij hadden benadrukt dat er op de kapelhoeven ook kinderen en jonge mensen verbleven die er door de plaatselijke dorpschefs heen waren gestuurd. Volgens de paters betrof het hier een vrije overeenkomst tussen hen en de Congolezen en was de wettelijke leeftijdsgrens van 12 jaar daarom van toepassing.

Janssens moest ook vaststellen dat Congolezen het gevoel hadden dat hun huwelijksrechten waren geschonden. Uit de processen-verbaal bleek dat sommige jongvolwassenen volgens de inlandse gebruiken getrouwd waren, maar dat ze van de paters op de missiepost hun echtgenoten niet meer mochten zien. Ook daar werden verschillende voorbeelden van gegeven. Andere jongeren verklaarden dat ze van de paters het verbod hadden gekregen om te huwen met wie ze wilden. Zoals we in een vorig artikel hebben aangestipt (François, 2006, 283-296), werd Butaye meer bepaald geconfronteerd met het geval van Mayala van Kititi, die verschillende

chicotteslagen had gekregen omdat hij zijn verloofde zwanger had gemaakt. Nog andere jongvolwassenen verklaarden dat ze onder druk van de paters met iemand van de missiepost waren getrouwd (hoewel ze volgens inlands gebruik met iemand anders waren gehuwd). Janssens maakte kennis met Budi die (ook voor de Kerk) was gehuwd met de hoofdcatechist Arnold Makengo Malambo. Iets gelijkaardigs zou ook met Kingkosi gebeurd zijn: zij was tegen haar zin verloofd met Paul Makakila. Voor Moth-Borglum hadden beide vrouwen verklaard dat zij naar hun man in hun dorp van herkomst terugwilden. Het kerkelijke huwelijk van Budi werd later trouwens door Moth-Borglum ongeldig verklaard. Nochtans had pater De Duve verklaard dat Budi volledig met haar instemming met Arnold Makengo was getrouwd. Wat de andere vrouw betreft, gaf Butaye toe dat Paul Makakila inderdaad wat te voortvarend te werk was gegaan bij de keuze van zijn verloofde en dat hij daarbij het advies van de paters in de wind had geslagen. Verder stipte voorzitter Janssens bij de zaak van Budi en Kingkosi ook aan dat ze door hun ouders waren opgeëist maar dat ze niet met hen waren mogen meegaan. Ook hier lijkt Janssens niet onder de indruk te zijn gekomen van de voorstelling van Butaye en De Duve.

Janssens tilde blijkbaar ook nogal zwaar aan de klacht dat een aantal jonge mensen aan de ketting waren gelegd en chicotteslagen hadden gekregen, omdat ze een vluchtpoging hadden ondernomen of te laat op het appel waren verschenen. Hij noteerde uitdrukkelijk dat de paters deze feiten hadden toegegeven ("aveu") en ook in dit geval het proces-verbaal hadden ondertekend. We moeten er van uitgaan dat de paters zich van geen kwaad bewust waren en in de overtuiging leefden niets onwettigs te hebben gedaan. Naast de ondertekende 'bekenntnissen' van de paters, bevatte het proces-verbaal van Moth-Borglum ook een kopie van de *Cahier des désertions et des punitions* van 1904.³³ Dit schriftje bestond uit twee delen. In de *Cahier de fuyards à réintégrer* werd opgeschreven wie op welk ogenblik was gevlucht. Het tweede deeltje bevatte de *Cahier de punitions* en daarin stonden de straffen opgeschreven die aan iemand waren opgelegd. Dit kwam natuurlijk sterk overeen met het onderdeel dat de vluchtpogingen registreerde. Een dergelijk register was van overheidswege opgelegd. Er moet beklemtoond worden dat de chicotte en de kettingen wettelijk toegelaten sanctioneringsmethoden waren voor de (wees-)kinderen over wie de paters de staatsvoogdij uitoefenden. Voorzitter Janssens vond wellicht dat te vlug naar de chicotte en de kettingen werd gegrepen. Hij leek er ook van uit te gaan dat lijfstraffen niet toegelaten waren op jongeren die door hun ouders op vrije basis naar de

---

³³. Bundeling van de processen-verbaal opgesteld in Lemfu, 11 februari 1905 (kopie ten behoeve van de onderzoekscommissie), AA, *Papiers Janssens*, D 1367/11, p. 22-23.

missie waren gezonden en over wie de paters dus niet de wettelijke voorgedij uitoefenden. En dit was zeker gebeurd met een aantal jongeren, waaronder Boanda van wie we de zaak in onze vorige bijdrage meer van nabij hebben bekeken (François, 2006, 283-296).

Wat de kapelhoeven betreft, stelde Janssens vast dat er een tegenspraak was tussen de verklaringen van Lukoki en van Butaye. De chef van Nselu had tegen Moth-Borglum gezegd dat de paters bij de stichting van kapelhoeven om kinderen hadden gevraagd. Omdat hij toen meende dat de paters handelden in de hoedanigheid van *Boela Matari*, had hij niet durven weigeren en had hij zes kinderen afgestaan om op de missiepost te leren lezen en schrijven. Volgens Lukoki wensten hij en de ouders dat ze naar hun dorp van herkomst terugkeerden, maar dat hadden de paters altijd geweigerd. Pater Butaye van zijn kant had in een door hem ondertekende verklaring beklemtoond dat de Congolezen volkomen vrijwillig kinderen ter beschikking van de kapelhoeven stelden. Wanneer de jongeren later wilden vertrekken, probeerden de paters er hen van te overtuigen te blijven. Maar de paters beschikten volgens Butaye over geen enkel dwangmiddel om de jongvolwassenen bij hen te houden. De jezuïet ontkende ook formeel dat de chefs hun ondergeschikten terug opeisten. Hij trok de geloofwaardigheid van Lukoki sterk in twijfel.

Bij al deze gegevens noteerde Janssens dat ze gesignaleerd werden in het rapport van de onderzoekscommissie. Het ging volgens hem wellicht over feiten die voldoende bewezen waren of waarover de paters zelfs een ondertekende 'bekentenis' hadden afgelegd. Het proces-verbaal van Moth-Borglum bevatte echter nog meer feiten, die door de commissie-Janssens waren opgemerkt maar toch niet in het eindrapport waren opgenomen. Zo was er de beruchte klacht van Afrikaanse dorpschoude (o.a. Lukoki) over razzia's op de markten waarbij willekeurig gijzelaars werden genomen, omdat de bevolking niet in orde was met de levering van kwangen, of ook om dragers of andere werklui te ronselen. De Afrikaanse 'werklieden' van de staatspost van Mpese hadden verklaard dat pater Butaye aan hen persoonlijk al een paar keer de opdracht had gegeven om mannen te arresteren uit dorpen die hun opgelegde aantal kwangen niet leverden. En de Congolese gevangenisbewaarder van Lemfu van zijn kant had het beschreven gevangenisregime bevestigd. Pater Butaye had echter formeel ontkend dat hijzelf ooit voor willekeurige arrestaties op de markten opdracht had gegeven. Hij stelde dat, als de missionarissen dragers nodig hadden, zij zich altijd, zoals het hoorde, tot de staatspost van Mpese wendden. Anderzijds erkende pater Butaye wel dat inwoners van dorpen die in gebreke bleven bij de verplichte belasting, naar de missiepost werden gebracht door de werklui van de staatspost Mpese,

daar gevangen werden gehouden en aan het werk werden gezet tot de schuld was voldaan. Het onderscheid tussen het nemen van gijzelaars (niet toegestaan) en het straffen van degenen die in gebreke bleven met hun corvees (wettelijk toegestaan), was hier niet helemaal uitgeklaard.

Janssens nam ook aanstoot aan het feit dat lijfstraffen waren toegediend aan vrouwen. Hij stipte nogmaals de klacht aan van Gando die van de 'boys' van de kapelhoeve chicotteslagen had gekregen omdat ze op zondag niet naar de eredienst in Lemfu was gegaan. Janssens merkte op dat pater De Duve daaromtrent bekentenissen had afgelegd, zij het dat het blijkbaar de bedoeling was geweest dat haar man die lijfstraf toediende. Toch vinden we in het eindverslag van de commissie-Janssens geen allusies op deze zaak.

Onder de aantekeningen die Janssens bij het proces-verbaal van Moth-Borglum maakte, vinden we ook een kleine nota waarin de voorzitter van de onderzoekscommissie een voorstel formuleert voor de hervorming van de missiescholen. Hij stelde een wet voor die de familievaarders die in een bepaalde straal rond de missiepost woonden, zou verplichten hun kinderen tot een zekere leeftijd naar de missieschool te zenden. Janssens ging ervan uit dat deze kinderen op de missiepost in de katholieke godsdienst zouden worden onderwezen. Toch vond hij dat geen schending van de vrijheid van geweten, zoals die door de Slotakte van Berlijn (1885) was gewaarborgd. In zijn opvatting hadden de inlanders in Congo immers geen enkele religie. Op deze schoolplicht kon evenwel een uitzondering worden gemaakt voor de gearabiseerde Congolezen in de Oostprovincie en in Uele. Voor de rest van het verhaal is het belangrijk om nu al op te merken dat van een mogelijke vrijstelling van godsdienstonderricht in deze nota van Janssens (nog) geen sprake is!³⁴

---

³⁴. "L'indigène du Congo n'ayant en général aucune espèce de religion, cette mesure n'entraînerait point de violation de la liberté de conscience garantie par l'Acte de Berlin. On pourrait faire une exception pour les indigènes arabisés de la Province Orientale et de l'Uele" (Kleine handgeschreven nota van E. Janssens, AA, *Papiers Janssens*, D 1367/11).

4. HET RAPPORT VAN DE JEZUÏETEN VAN HENCXTHOVEN EN CUS

4.1. Vluchtelingen uit het Kroondomein op de missiepost van Wumbali

In de perceptie van de voornaamste actoren waren de 'kwestie-Lemfu' en de 'kwestie-Wumbali' aan elkaar gekoppeld. In Lemfu was een uitgesproken vrijzinnig magistraat een onderzoek gestart naar de gedwongen rekrutering en het verplichte verblijf van zovele jongeren op de missiepost aldaar. Volgens de jezuïeten in die tijd handelden zij helemaal in het materiële en geestelijke belang van de Congolezen zelf (hoewel de geschiedenis hun op dat vlak ongelijk zal geven). In Wumbali werden de jezuïeten geconfronteerd met klachten van Congolezen over al te zware herendiensten die hun door staatsfunctionarissen werden opgelegd. Volgens de paters zat er een duidelijke lijn in de moeilijkheden: ze gingen uit van een staatsapparaat dat zich niets aantrok van de Kerk en haar morele prediking. Nadat Banckaert samen met Butaye in Lemfu een protestschrijven had opgesteld, zette hij zijn reis voort naar Wumbali. Eigenlijk was het de bedoeling dat hij er zijn confraters Van Hencxthoven en Cus zou vragen om de Congolezen tot grotere gehoorzaamheid aan de eisen van de Staat aan te zetten. Dit moest een soort tegenprestatie zijn voor de maatregelen die Costermans had genomen om de schade voor de missie van Lemfu te beperken. Maar Banckaert had meer dan genoeg van de 'kuiperijen' van een staatsapparaat dat de missies officieel steunde maar dat in zijn ogen gedomineerd werd door vrijmetselaars. In die geestesgesteldheid kwam hij eind februari 1905 in Wumbali aan. Op deze afgelegen missiepost resideerden de paters Van Hencxthoven en Cus, twee jezuïeten die een uitgesproken sociale reflex hadden ontwikkeld en behoren tot de meest markante figuren uit de missiegeschiedenis van Congo. Een korte levensbeschrijving is hier zeker op zijn plaats.

Alphonse Cus (1846-1910) had zijn sporen verdiend in de Waalse christelijke arbeidersbeweging, toen hij in 1900 als 54-jarige naar Congo vertrok.³⁵ Hij verbleef ongeveer één jaar in Kimwenza, maar na de afschaffing van deze post vestigde hij zich in Wumbali. Hij keerde in 1905 naar België terug, hoofdzakelijk om gezondheidsredenen, maar ook om het bewuste memoran-

---

³⁵. Verdere biografische gegevens: Janssens & Cateaux (1912, 1165-1166); Bailleul in *BCB*, 1, 1948, 276-278; Kreins (1995, 48-49; 1996).

dum van hemzelf en pater Van Hencxthoven aan de onderzoekscommissie in Brussel te overhandigen. Hij ging pas op 3 oktober 1907 naar Congo terug. Een jaar later echter, in december 1908, dwongen gezondheidsredenen hem definitief naar België terug te keren. Hij overleed op 4 april 1910 in Leuven.

Emile Van Hencxthoven (1852-1906) had enkele jaren in het onderwijs gewerkt, toen zijn orde hem aanstelde als overste van de allereerste groep jezuïeten die op 6 maart 1893 naar Congo vertrok om er de Kwangomissie op te starten.³⁶ Zijn naam zal voor altijd verbonden blijven met het systeem van de kapelhoeven dat we al uitvoerig hebben besproken. Het was ongetwijfeld de bedoeling van Van Hencxthoven om zoveel mogelijk kinderen naar de missieposten of kapelhoeven te krijgen. Meer nog, vanaf het najaar 1899 poogde hij herhaaldelijk, maar tevergeefs, van de Staat een soort schoolplicht te bekomen zodat de kinderen die in een bepaalde straal rond de missie woonden, zouden worden verplicht om daar een opleiding te volgen. Helemaal in de geest van de tijd, accepteerde Van Hencxthoven ongetwijfeld het gebruik van een zekere dwang of zelfs geweld om de Afrikanen een passende opvoeding te geven. Van Hencxthoven kon alleen maar betreuren dat de overheid over geen doeltreffende middelen beschikte om de opvoeding van de Congolese jeugd te verzekeren. Maar ook nog om andere redenen waren er wel eens spanningen tussen Van Hencxthoven en de overheid. De overste van de jezuïeten was lid van de Commissie ter Bescherming van de Inlanders. Deze commissie had sedert haar oprichting een eerder schimmig bestaan geleid en was voornamelijk bedoeld om de schijn hoog te houden dat de Congostaat zich wel degelijk om het lot van de Congolezen bekommerde. Niettemin vond Van Hencxthoven dat hij persoonlijk zijn verantwoordelijkheid moest opnemen.³⁷ Als overste in Kisantu had hij al begin januari 1898

---

³⁶ Biografische gegevens: "Nécrologie. Le Père Emile Van Hencxthoven, de la Compagnie de Jésus", *Missions belges de la Compagnie de Jésus*, VIII, 1906, pp. 194-198; Janssens & Cateaux (1912, 1204-1211); Van de Casteele in *BCB*, 2, 1951, 465-471; Pirotte (1995, 36-37); Houthaeye (2004).

³⁷ Een beschrijving van de tussenkomsten van Van Hencxthoven ten voordele van de Bakongobevolking vinden we in Delathuy (1992, 314-327). De auteur laat zich echter neerbuigend uit over "het gesputter van Vanhencxthoven tegen het lot van de Bakongobevolking, waarvoor hij geen enkele verlichting bereikte. Het schijnt mij dat hij met zijn lamentaties de bevolking uit de greep van de staat wou halen om ze des te hechter in zijn dwangstelsel van de kapelhoeven in te schakelen. Zijn humanitaire opwellingen bleken een strovuurtje, van aard echter om bij gelegenheid op te flakkeren. Overigens werd hij slecht beloond voor zijn schijngevecht ter verdediging van de Bakongo. Op 22 april 1902 werd hij door zijn orde als overste van de Kwangomissie aan de dijk gezet en vervangen door Julien Banckaert..." (*Ibid.*, 326). Deze zin is een illustratie van het onvermogen of de onwil van Delathuy om de ware drijfveren van missionarissen als Van Hencxthoven te begrijpen. De feiten leren ons dat Van Hencxthoven het tot zijn plicht als missionaris rekende om via de geëigende overheidskanalen

geprotesteerd tegen de zware draagcorvees die de Congolezen in zijn streek opgelegd kregen. Dit leidde tot verontwaardiging bij de gouverneur-generaal en de administratie in Boma. Toen de spoorweg Matadi-Stanley Pool eindelijk was afgewerkt, was het leed voor de mensen nog niet voorbij. Vanuit een ruime omgeving werden ze opgevorderd om Leopoldstad met kwangen te bevoorraden. Wanneer de mensen niet gehoorzaamden, werden gijzelaars genomen en zware boeten opgelegd. Zeker vanaf de zomer van 1901 protesteerde Van Hencxthoven in verschillende brieven aan de overheid tegen de al te zware herendiensten en wees hij erop dat de streek in een snel tempo ontvolkte. Hij vroeg ook dat de Staat de vrouwen en de kinderen uit de kampen van de spoorwegarbeiders zou verwijderen want daar waren velen van hen ten prooi aan zedeloosheid en promiscuïteit. In de zomer van het jaar 1902, nadat Banckaert hem als overste had opgevolgd, trok Van Hencxthoven zich definitief op de missiepost van Wumbali terug. Deze had hij een jaar eerder gesticht bij de samenvloeiing van de Kwango en de Kasai, in de buurt van Bandundu. Over de figuur van Van Hencxthoven schrijft Léon de Saint-Moulin:

"Il est tout à son honneur qu'au terme de sa vie, il ait clairement perçu l'antinomie entre colonisation et développement" (de Saint-Moulin, 1993, 566).

Zwaar aangeslagen door de kritiek die de commissie-Janssens op zijn levenswerk zou uiten, zou Van Hencxthoven er op 6 april 1906 overlijden.³⁸

Cus en Van Hencxthoven, twee sociaal voelende persoonlijkheden, waren dus in 1902 op de missiepost van Wumbali samengekomen (Laveille, 1926, 334, 352-353; Mukoso Ng'Ekieb, 1993, 159, 167; Delathuy, 1992, 328-330). We gaan hier niet dieper in op de bijzondere missiemethode die in Wumbali werd toegepast. Geloofsonderricht was er namelijk niet verbonden aan akkerbouw zoals op de *fermes-chapelles*. Maar de evangelisatie gebeurde er via de bevoorradingsposten die de stoomboten van de commerciële maatschappijen van brandhout moesten voorzien. De bijposten van en voor deze werklui werden *postes de bois* genoemd. Voor het overige heerste in en rond Wumbali een regime dat vergelijkbaar was met de andere jezuïetenmissies en dat gekenmerkt was door een strikte discipline, een geest van

---

voor de belaagde Congolese bevolking op te komen. Dit deed hij als overste in Kisantu, dit zou hij blijven doen als missionaris in Wumbali. Dit was geenszins een strovuurtje, maar een fundamentele houding van mededogen die zich uitte in daadwerkelijke actie. Dat het door Van Hencxthoven ontwikkelde systeem van de kapelhoeven ernstige schaduwzijden had, is ook een feit waarover we het verder nog zullen hebben.

³⁸. "Nécrologie", *Le Bien Public*, 22 april 1906. We willen wel even opmerken dat J. Van de Castele ten onrechte als sterfdatum 5 april opgeeft (Van de Castele in *BCB*, 2, 1951, 468).

werkzaamheid en onderdompeling in het katholieke geloof, en dus van afzondering van de 'heidense' invloeden.

Belangrijk voor ons onderwerp is dat Wumbali vlak bij het district van het Leopold II-Meer lag, dat deel uitmaakte van het Kroondomein. Dit was onderworpen aan een intensieve rubberexploitatie waarvan de opbrengst integraal naar de Kroonstichting van Leopold II zelf ging. Missionarissen of commerciële maatschappijen waren in het gebied niet welkom. Van Hencxthoven en Cus daagden het regime tot op die hoogte uit dat ze zich net aan de rand van het omstreden gebied vestigden. Daar werden ze al vrij vlug geconfronteerd met verschillende Babomafamilies die het harde rubberregime in het Kroondomein wilden ontvluchten en zich in de buurt van de missiepost van Wumbali wilden vestigen. De overheidsfunctionarissen zagen de emigratie van goede werkkrachten en lastige getuigen niet graag gebeuren en probeerden hen zoveel mogelijk tegen te houden. Zij eisten trouwens dat de paters de Baboma naar het Leopold II-Meer zouden terugzenden. Pater Van Hencxthoven toonde zich vastberaden om de rechten van de Congolezen te verdedigen en wees de burgerlijke overheid op het recht van de Congolezen om zich te vestigen waar zij wilden. Zijn faam verspreidde zich onder de inwoners in de omgeving van het Leopold II-Meer, die de missionarissen graag bij hen wilden om hun belangen tegenover de Staat te verdedigen.³⁹

---

³⁹ Het is daarom enigszins verwonderlijk in *Le Journal de Bruxelles* van 8 september 1903 (een passage uit) een brief te lezen die pater Van Hencxthoven op 13 juni van dat jaar vanuit Wumbali naar zijn algemene overste schreef en die een regelrechte verdediging van de Congostaat bevatte. Het is trouwens om die reden dat het geschrift ook in *La Vérité sur le Congo*, het propagandablade van de Congostaat, terechtkwam ("Revue de Presse", *La Vérité sur le Congo*, september 1903, p. 29). Pater Van Hencxthoven reageerde blijkbaar op de anti-Congolese campagne die op dat ogenblik in Groot-Brittannië (en daarbuiten) op kruissnelheid was geraakt en ook de Congostaat ernstige zorgen begon te baren. Van Hencxthoven gaf toe dat er in Congo misdaden gebeurden, net zoals in andere landen. De Staat deed evenwel alles wat ze kon om deze misdaden te beteugelen. De jezuïet vond dat hij het aan de waarheid verplicht was te verklaren dat de Staat veel voor de Congolezen deed en dat hun rechten werden gerespecteerd. Hij sprak natuurlijk in de eerste plaats voor dat deel van Congo waar hij en zijn confraters hun evangelisatiearbeid verrichtten, maar hij hoorde wel dat de situatie in andere delen van het land even goed was. Hij besloot met de opmerking dat hij het zeker zou zeggen indien hij de Staat schuldig achtte, maar de onrechtvaardige aantijgingen kon hij niet verdragen. Deze bijzonder vriendelijke brief vanuit Wumbali contrasteert fel met het kritische memorandum dat Van Hencxthoven samen met zijn confrater Cus juist op basis van hun ervaringen op deze missiepost zouden opstellen. Dit is eens te meer een aanwijzing dat sommige katholieke missionarissen naar de buitenwereld toe de Congostaat wel verdedigden als een soort verplicht patriottisch ritueel, maar in private kring of via de geëigende kanalen van de Staat meer dan eens kritiek durfden te uiten. Ze wilden zich niet associëren met de anti-Congolese campagne van 'de Liverpoolse handelaars en hun protestantse bondgenoten'. Bovendien waren de katholieke missies met handen en voeten gebonden door de materiële steun die de overheid hen verleende. Bewust of onbewust heeft dit zeker meegespeeld. Maar

Van Hencxthoven en Cus kregen het in het najaar van 1904 trouwens ook aan de stok met de staatsfunctionarissen van de post Bokala waaronder de missie van Wumbali ressorteerde (Delathuy, 1992, 333-336). Heel wat mensen hadden een onderkomen gezocht bij de missiepost waar ze *pro forma* werden aangeworven. De staatsfunctionarissen van de post in Bokala meenden dat de Congolezen zich op die manier aan de verplichte prestaties wilden onttrekken en in hun ongehoorzaamheid door de jezuïeten werden gesteund. De paters verdedigden inderdaad de belangen van de Congolezen tegen de in hun ogen overdreven eisen van de Staat in. Zo schreef Van Hencxthoven op 13 december 1904 een brief aan apostolisch-prefect Banckaert.⁴⁰ Daarin protesteerde hij vooreerst tegen het feit dat sectorhoofd Gustaaf Maertens een gewone "inlander" tot chef had aangesteld en de gewoonterechterlijke chef had gepasseerd. Daarnaast rapporteerde hij zes concrete klachten van de mensen uit de streek van Bokala tegen de staatsfunctionarissen aldaar. Vier klachten betroffen de overdreven herendiensten waaraan de Congolezen werden onderworpen. Het ging daarbij om de levering van kwangen, vis en stookhout voor de voorbijvarende *steamers*, om de draagdienst tussen Bokala en Tua, de roeidienst vanuit Bokala tot Kwamouth en Bandundu, en om het onderhoud van de staatsplantages en de staatspost. Een vijfde klacht ging uit van de staatsarbeider Nda en andere werklui van Bokala die zich wilden ontdoen van de arbeidscontracten die hun met dwang waren opgedrongen. De zesde klacht draaide om de zaak van een zekere Ndeke, van het dorp Bokala. Deze was door Maertens opgevorderd om de draagdienst te voorzien. Ndeke liet daarom bij Maertens zijn zieke vrouw aanbrengen in de hoop te mogen thuisblijven en zijn zieke vrouw te kunnen verzorgen. Maertens liet de vrouw evenwel terug naar huis brengen en Ndeke in de gevangenis stoppen, waar de soldaten hem aanvankelijk de armen gekruist achter de rug bonden. Vervolgens moest de man zijn vracht dragen naar Tua, waar hij opnieuw de gevangenis inging, hoewel zijn vrouw inmiddels overleden was. Van Hencxthoven schreef aan zijn overste dat deze feiten het verdienden om onder de aandacht van de onderzoekscommissie te worden geplaatst.

---

toch voelden sommige missionarissen zich in eer en geweten verplicht om de slechte behandeling van de Congolezen bij de overheid aan te kaarten. Bij de Britse *Congo Reformers* werd trouwens van een dergelijke (dubbelzinnige) houding bij sommige katholieke missionarissen gewag gemaakt.

⁴⁰ E. Van Hencxthoven aan J. Banckaert, 13 december 1904, AA, *Fonds Missies*, M 567. Vergelijk Delathuy (1992, 334).

4.2. Het Congokritische rapport van de paters Van Hencxthoven en Cus

Reagerend op de protestbrief van 13 december 1904, raadde Banckaert zijn confrater Van Hencxthoven aan om een onderhoud met de onderzoekscommissie aan te vragen in zijn hoedanigheid van lid van de Commissie voor de Bescherming van de Inlanders. Daarom richtte Van Hencxthoven op 20 december 1904 een uitnodiging aan de commissieleden om in Wumbali zijn verklaring af te nemen, aangezien – zo schreef hij – enkele kwesties die de rechten van de Afrikanen betroffen, om een gezagvolle oplossing vroegen.⁴¹ Pater Van Hencxthoven wilde niet alleen de concrete klachten tegen de verantwoordelijke staatsfunctionarissen van Bokala aanhangig maken, hij wilde voor de onderzoekscommissie de fundamentele rechten van de Congolese bevolking verdedigen. Voorzitter Janssens moest echter – alweer – antwoorden dat de commissieleden geen tijd meer hadden om naar Wumbali te komen. Zij waren op de terugweg naar Boma waar ze op 21 februari zouden inschepen. Gezien de moeilijke verbindingswegen in Congo was het ook wat riskant om ergens een gemeenschappelijke afspraakplaats vast te leggen. Janssens verzocht Van Hencxthoven dan ook zijn bevindingen schriftelijk mee te delen.⁴² Van Hencxthoven en zijn confrater Cus hadden echter niet op deze reactie gewacht en hadden al op 26 december 1904 een uitgebreid memorandum opgesteld. Het rapport kon echter niet meer tegen het vertrek van de onderzoekscommissie naar Boma worden opgestuurd.

Op het einde van de maand februari 1905 kwam Banckaert op de missiepost van Wumbali aan. Hij nam er het kritische werkstuk van zijn confraters door en bracht er nog enkele wijzigingen in aan. Dat hij een document met een dergelijke kritische inhoud heeft laten passeren, heeft ongetwijfeld te maken met de geestesgesteldheid waarin Banckaert toen verkeerde en die we al uitvoerig hebben geschetst. De Staat steunde de missies officieel, maar op het terrein werden de rechten van de Congolezen of van de katholieke missies brutaal met de voeten getreden. Het waren symptomen van een staatsapparaat dat God noch gebod erkende, maar enkel op winst uit was. Banckaert was vastbesloten om niet meer te zwijgen en zich niet meer te laten doen, noch in de zaak-Lemfu, noch in de zaak-Wumbali.

---

⁴¹ E. Van Hencxthoven aan E. Janssens, 20 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348.

⁴² E. Janssens aan E. Van Hencxthoven, 6 februari 1905 (minuut), AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348.

Met de toestemming van de apostolische prefect kwam Cus nog in het voorjaar van 1905 naar België terug. De pater was vermoeid en uitgeput en was dringend aan een herstelverlof in België toe. Maar hij bracht ook het kritische memorandum met zich mee. Hij had de formele instructie om het werkstuk ook aan provinciaal De Vos ter goedkeuring voor te leggen.⁴³ De oorspronkelijke tekst werd gedrukt en op dit drukwerk van meer dan veertig bladzijden werden in het provinciaalaat ook wijzigingen aangebracht.⁴⁴ Deze wijzigingen hadden als onmiskenbaar effect dat de toon en inhoud van het document gemilderd werden: zinnen die als te weinig diplomatisch werden ervaren, werden afgezwakt, en hier en daar verdwenen ook enkele paragrafen uit het oorspronkelijke document. Bovendien raakte de tekst niet verder dan het stadium van de drukproef. Er werd blijkbaar afgezien van het plan om het document in gedrukte vorm aan te bieden. Het geschreven memorandum van 37 bladzijden werd dan op 14 of 15 april 1905 door Cus persoonlijk aan commissievoorzitter Janssens in Brussel overhandigd.⁴⁵ Cus hield zich bovendien ter beschikking om verder mondelinge toelichting bij het rapport te geven.⁴⁶ Op dit laatste aanbod is de commissie echter nooit ingegaan.

Omdat het rapport van de paters Van Hencxthoven en Cus erg goed gedocumenteerd was, willen we het graag aan een grondiger bespreking onderwerpen. Het belang ervan reikt verder dan alleen de missiemethode van de jezuïeten. Zoals we al hebben aangestipt, was het document kritisch voor het Congolese regime en in die zin is het voor katholieke missionarissen een uitzonderlijk werkstuk. Niettemin blijven de jezuïeten in de inleiding herhalen dat ze in hun missiegebied nooit een "système général de cruautés" aan het werk hebben gezien.⁴⁷ Ook hier herkennen we het patriottische ritueel waarin de katholieke missionarissen afstand namen van de anti-Congolese

---

⁴³. J. Banckaert aan J. De Vos, 3 maart 1905, AVJH, *Kwango*, doos 14/1, enveloppe 6. Ook: J. Banckaert aan J. De Vos, 7 mei 1905, AVJH, *Kwango*, doos 14/1, enveloppe 6.

⁴⁴. Mémoire des PP. V. Henckxthoven [sic] et Cus à la Commission d'Enquête (texte corrigé), AVJH, *Fonds Vermeersch*, Eb 18.

⁴⁵. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348.

⁴⁶. A. Cus aan E. Janssens, 15 april 1905, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348. Dit document draagt als datum 15 april 1905. Wanneer Cus in november van hetzelfde jaar aan de pers een brief richt waarin hij de katholieke missies tegen de aantijgingen van de onderzoekscommissie verdedigt, verwijst hij naar een ontmoeting op 14 april 1905 ("Les critiques de la commission d'enquête congolaise concernant les missions. Réponse d'un missionnaire catholique", *Le Bien Public*, 9 november 1905; *Le XXe Siècle*, 9 november 1905 e.a.). Delathuy plaatst de overhandiging op 25 april 1905. Dit is evenwel een onnauwkeurigheid (Delathuy, 1992, 336).

⁴⁷. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, p. 1.

campagne die vooral in de Britse pers werd gevoerd. Het moest de Staat verzekeren van de blijvende loyaliteit van de katholieke missionarissen. Ten gronde blijft dit evenwel een moeilijke kwestie: konden de jezuiteten wel volhouden geen weet te hebben van een repressiesysteem dat elders, buiten hun missiegebied, wel bestond? Het is zeker een feit dat de overheid en de concessie maatschappijen zich in de buurt van de missieposten zoveel mogelijk van brutaliteiten onthielden. Een geheim rondschriften uit 1903 zou trouwens uitdrukkelijk in die zin hebben geadviseerd, zoals later in de Belgische pers werd onthuld.⁴⁸ Van Hencxthoven en Cus meenden hun plicht te hebben gedaan door de klachten die zijzelf gefundeerd achtten aan de overheden in Congo zelf mee te delen (daaronder dient te worden verstaan: niet aan de overheid in Brussel, want die had daar toch geen oren naar, en zeker niet via de pers). De gevallen die ze in deze briefwisseling met de autoriteiten hadden aangekaart, stoffeerden ook uitgebreid hun memorandum voor de onderzoekscommissie.⁴⁹

Bovendien hadden ze ook structurele bedenkingen bij de wijze waarop de Congolese Staat werd bestuurd. Het waren deze laatste opmerkingen die vooral het voorwerp uitmaakten van het rapport dat beide jezuiteten aan de onderzoekscommissie overmaakten (vgl. de samenvatting in Ndaywel è Nziem, 1998, 350-351). Van Hencxthoven en Cus gingen vooreerst in tegen de theorie van de *terres vacantes* die aan de Staat alle gronden toekende die niet door de Congolezen in cultuur waren gebracht (het Domein).⁵⁰ De exploitatie van deze *terres vacantes* kwam toe aan de Staat zelf of aan de grote concessie maatschappijen waarin de overheid een belangrijk aandeel bezat. De Afrikanen van hun kant behielden enkel het eigendomsrecht van de terreinen waarop hun dorpen stonden en waar ze onder het gezag van hun eigen chef samenwoonden. Beide jezuiteten vonden dat de rechten van de Congolezen op hun voorvaderlijke bodem daardoor zwaar waren miskend. Maar ook de missies ondervonden ernstig nadeel van 's Staats grondhonger. Zij waren voor de vestiging van hun (centrale) missieposten op terrein-

---

⁴⁸. "Contre les missionnaires", *Le Bien Public*, 11 februari 1906; "Au Congo", *Le Bien Public*, 16 februari 1906; "Conclusion", *Le Bien Public*, 3 maart 1906; "Le silence des missionnaires", *Le Bien Public*, 6 mei 1906; "Conversion forcée", *Le Patriote*, 8 juni 1906.

⁴⁹. In een brief aan zijn confrater Arthur Vermeersch, die op dat ogenblik een kritisch boek over Congo voorbereidde, herhaalde Cus zijn standpunt: "Quant aux cruautés, nous avons dit, de nos notes à la Commission d'enquête, ce que nous savions. Notre seule présence les empêchaient... Et nous nous adressions au Gouvernement local. Quant au Gouvernement central de Bruxelles, il était toujours sourd et muet. Un système qui leur a permis d'aller long-temps" (A. Cus aan A. Vermeersch, [1]9 februari 1906, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Eb 2).

⁵⁰. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, pp. 1-16.

concessies vanwege de Staat aangewezen. Maar sinds eind 1899 stond deze in principe geen eigendomsconcessies aan de missies meer toe. Achteraf gezien was deze politiek ingegeven door de wens om de verdere ontwikkeling van de Angelsaksische protestantse missies af te remmen, want zij waren de voornaamste informatiebronnen voor de anti-Congolese campagne in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. De jezuïeten zagen deze achterliggende motieven niet meteen en gaven het relaas van de problemen die ze hadden ondervonden bij de aanvraag van een terreinconcessie voor de missie van Wumbali. Het gouvernement-generaal in Boma wilde het gevraagde terrein hoogstens afstaan in een huurpacht, voor een periode van dertig jaar, tegen financiële voorwaarden die niet mals waren.⁵¹ De Congolese overheid in Brussel was echter bereid het geïnde bedrag achteraf wel in de vorm van onderhandse subsidies aan de jezuïeten terug te storten. Een dergelijke onofficiële regeling was de overheid natuurlijk niet aan de protestanten verplicht, een combinatie die de jezuïeten niet doorzagen... De paters beklemtoonden dat ze voor hun missieposten een stabiele eigendomsconcessie (en geen huur) verkozen omdat daar met veel inzet van mankracht en middelen duurzame gebouwen waren opgetrokken en een uitgestrekt akkerland, nodig voor het landbouwonderwijs en het onderhoud van de kinderen, in cultuur was gebracht. Dit werk zou steeds een voorlopig en precair karakter blijven hebben, indien geen stabiele grondrechten werden toegekend. Bovendien vonden de jezuïeten de voorgestelde huurvoorwaarden (voor Wumbali) financieel ondragelijk. De aanmatiging van de Staat was volgens Van Henckxthoven en Cus des te schrijnender omdat het, fundamenteel gesproken, om grond van de Afrikanen ging. Wat de oprichting van kapelhoeven in (de buurt van) Congolese dorpen betrof, was er al helemaal geen discussie mogelijk: het betrof hier onmiskenbaar terreinen die aan de Congolezen toebehoorden. Wanneer de missionarissen zich daar wilden vestigen om de dorpsbewoners (geloofs)onderwijs te geven en hun aan landbouw te leren doen, hadden ze enkel de instemming van de inlandse chefs nodig en niet die van de Staat. De jezuïeten vroegen dus dat het Domein zo nauwkeurig mogelijk zou worden afgebakend en dat het eigendomsrecht van de Afrika-

---

⁵¹ De jaarlijkse huurprijs zou 7% van de verkoopprijs bedragen, volgens het officiële staattarief. Dit tarief was vastgesteld op 100 F. per hectare. Daarbij moest wel een supplement van 10 F. per hectare geteld worden voor grond die langs de oever van een bevaarbare rivier was gelegen. De jezuïeten vroegen 1300 m grond langs de rivier. De overheid verplichtte hen echter 2,5 maal de diepte erbij te nemen. Dit bracht de totale te pachten oppervlakte op 422,5 ha. De jezuïeten hadden berekend dat de verkoopwaarde 55.250 F. bedroeg, volgens het tarief van de overheid. De jaarlijkse huurprijs bedroeg daar 7% van, dus 3.867,5 F. Na verloop van dertig jaar – de door de overheid opgelegde pachtijd – zou op die manier 116.025 F aan huur betaald zijn.

nen ten volle zou worden erkend. Van Hencxthoven en Cus citeerden tenslotte met instemming de slotresolutie van het internationaal Congres voor de Vrede dat in het najaar van 1904 in Boston door Congokritische kringen was georganiseerd en zij besloten:

"Quant à nous, de par notre expérience au Congo et celle d'autres résidents, nous affirmons, sans crainte de nous tromper, que la théorie du gouvernement telle qu'elle résulte des documents officiels et de la pratique, ne répond pas à la réalité des droits terriens des indigènes, et nous ne voyons pas comment elle est conciliable avec les exigences de la justice".⁵²

In een artikel van 1962 wees pater L. Cuypers m.s.c. er al terecht op dat de jezuïeten Van Hencxthoven en Cus rond 1904 de eersten waren die op de onvervreembare grondrechten van de Congolezen wezen en vragen hadden bij de houding van de Staat die het eigendomsrecht van de uitgestrekte *terres vacantes* claimde (Cuypers, 1962, 50). Deze stelling van Cuypers wordt door het memorandum van Van Hencxthoven en Cus bevestigd, hoewel hij zelf in zijn tijd nog geen toegang had tot dit document. Cuypers, die zeker niet van vooringenomenheid tegen het missiewerk kan worden beschuldigd, bracht evenwel een belangrijke nuancering aan bij de verdediging van de inlandse grondrechten door de jezuïeten. Hij vroeg zich af of die houding wel zó belangeloos was. Hij merkte namelijk op dat, zolang de Staat zich erg gul toonde met het verlenen van grondconcessies aan de missies, geen enkele missionaris twijfels uitte bij de wettelijkheid van deze concessies. Het was pas vanaf het ogenblik dat de Staat geen gratis grondconcessies aan de missies meer verleende maar, integendeel, een huur tegen erg zware voorwaarden voorstelde, dat missionarissen twijfels begonnen te uiten bij de rechten van de Staat om op deze wijze met de gronden van de Congolezen om te gaan. Pas op dat ogenblik begonnen missionarissen de stelling te verkondigen dat enkel de Congolezen zelf, als wettelijke eigenaars van de gronden, concessies konden verlenen. Cuypers voegde er wel aan toe dat dit niets afdoet aan de intrinsieke waarde van de theorie die Van Hencxthoven en Cus als eersten vooropstelden (*Ibid.*, 459). Wij zouden echter willen opmerken dat Van Hencxthoven en Cus niet enkel met grondconcessies bezig waren, maar dat ze het in de loop der jaren ook voor de andere rechten van de Congolezen gingen opnemen. Dit hebben we al voldoende aangetoond en ook

---

⁵². Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, p. 16. De zinsnede "et nous ne voyons..." was in de plaats gekomen van het oorspronkelijke "et que la situation faite à ceux-ci [les indigènes] sous ce rapport est souverainement inique" (Mémoire des PP. V. Hencxthoven [sic] et Cus à la Commission d'Enquête [texte corrigé], AVJH, *Fonds Vermeersch*, Eb 18, p. 19).

het vervolg van het memorandum getuigt van deze zorg. De verdediging van de grondrechten van de Afrikanen moet zeker ook in dat bredere perspectief worden gezien.

Niettemin valt het op dat de analyse van de grondrechten van de Staat en van de Congolezen maar liefst 16 van de 37 bladzijden van het memorandum van Van Henckxthoven en Cus innam. Een tweede punt van kritiek betrof dan de herendiensten die de Staat aan de Afrikanen oplegde en die in principe veertig uren in de maand bedroegen.⁵³ De Staat verplichtte de Congolezen kwangen, vis of stookhout af te leveren op de staatsposten, hij schakelde hen in bij de draagdiensten of peddeldiensten of eiste dat ze de staatsplantages en de staatsposten onderhielden. Zo inde de Staat zijn belastingen, voorzag hij zich van de noodzakelijke hulpmiddelen en meende hij de 'luie' Congolezen tot meer werkzaamheid te kunnen opvoeden. De jezuïeten hadden geen fundamentele bezwaren tegen het principe van belastingen in de vorm van arbeid. Zij klaagden wel aan dat het systeem in de handen van gewetenloze staatsambtenaren tot een onaanvaardbaar exploitatiemiddel was geworden. De veertig uren arbeid in de maand werden meer dan eens overschreden. Vooral de bevolking in de buurt van grote nederzettingen, staatsposten en waterwegen werd heel zwaar belast, terwijl een ander deel buiten het bereik van de belasting bleef. Dus vluchtten de eersten zo ver mogelijk weg en raakten hele streken ontvolkt. Dit was in Leopoldstad gebeurd. Van Henckxthoven en Cus citeerden bovendien als voorbeeld de klachten tegen de overdreven herendiensten die ze al op 13 december 1904 aan apostolisch prefect Bancaert hadden overgemaakt. Kritiek was er onvermijdelijk ook op de uitwassen van de rubberoogst, het symbool bij uitstek van de excessen van het regime. De rubberquota werden opgedreven, desnoods met erg gewelddadige middelen! De prijs die aan de Afrikanen werd betaald, was heel laag. Met de opbrengst van de rubberoogst moest de staatskas worden gespijst, want de schulden van de Congostaat aan België waren heel hoog. Kortom, de jezuïeten gaven een scherpe analyse van een systeem dat zelfs in die tijd zondig werd genoemd: "Ce système pêche par son absolutisme et son exclusivisme".⁵⁴ Of ook nog: "Nous ne voyons autour de nous que des nègres pauvres et qu'on ne sait par où imposer".⁵⁵

---

⁵³. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, pp. 16-21.

⁵⁴. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, p. 19.

⁵⁵. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, p. 20.

In een derde stukje vroegen de paters Van Hencxthoven en Cus meer respect voor de inlandse chefs en hun prerogatieven.⁵⁶ Door het decreet van 6 oktober 1891 werden de inlandse chefs en hun traditionele bevoegdheden in principe door de overheid erkend. Probleem was echter dat er inlandse chefs door de overheid werden 'gedropt' die door de Afrikanen niet konden worden erkend: de zogenoemde "chefs médaillés". Bij wijze van voorbeeld werd ook hier een allusie gemaakt op feiten die zich in de buurt van de missie van Wumbali hadden voorgedaan en die eveneens in de klachtenbrief van 13 december 1904 aan Banckaert waren vermeld. Vaak werden er stukken grond uit het gebied van de ene chef naar het gebied van de andere overgeheveld, met oorlogen tot gevolg. Volgens de overheid had een chef een zekere juridische macht en zelfs het recht om lijfstraffen toe te dienen, wat hij volgens beide jezuiten traditioneel gezien niet had en wat bijgevolg tot ernstige misbruiken kon leiden. De paters Van Hencxthoven en Cus vroegen ook op dit vlak meer respect voor de traditionele gewoonten en gebruiken van de Afrikanen.

Beide jezuiten gaven ook lucht aan hun verontwaardiging over wat ze de morele en godsdienstige kwestie noemden (hoewel in de eindtekst een aantal esthetische ingrepen werden aangebracht).⁵⁷ Naast de grondconcessies was dit één van de grote bekommernissen van alle katholieke missionarissen. In hun ogen woekerden in Congo losbandigheid en schaamteloosheid ("dévergondage"). De overheid en zijn functionarissen werd aan deze toestand medeplichtig geacht. De *steamers* van de Staat brachten uit Opper-Congo en Opper-Kasaï zwarte vrouwen naar Leopoldstad die als arbeidsters waren aangeworven, maar eigenlijk bestemd waren om concubines van de blanken te worden. Voor een keer werd met instemming de protestantse dominee Sims geciteerd die Leopoldstad in die dagen één groot bordeel had genoemd. Daardoor was de reputatie van de stad in het buitenland zwaar gecompromitteerd. De Congolese bevolking zelf was zwaar beledigd door de wijze waarop hun vrouwen werden behandeld. De missionarissen kwamen heel regelmatig terug op de zedeloosheid bij vele blanken en op het seksuele misbruik waarvan Congolese vrouwen en zelfs kinderen het slachtoffer waren. Wellicht was hun verontwaardiging vooral ingegeven door de strenge opvattingen die rond de eeuwwisseling in kerkelijke kringen over seksualiteit bestonden. De missionarissen zagen seksueel misbruik niet in de eerste plaats als een onderdeel van een onderdrukkingssysteem. Toch kan het de verdienste van de

---

⁵⁶. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, pp. 21-22.

⁵⁷. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, pp. 22-23.

missionarissen worden genoemd dat zij deze problematiek onder de aandacht hielden. Want in officiële rapporten werd er zelden of nooit aandacht aan besteed.

Aansluitend daarbij volgde in het memorandum het onderdeel over het huwelijk.⁵⁸ De Staat eiste van zijn personeel een monogame levensstaat, wat echter weinig effect had. De jezuïeten meenden te weten waarom. De moderne Staat die zich inzake godsdienst neutraal wilde opstellen, kon als basis voor het burgerlijk huwelijk enkel het natuurrecht nemen. Voor de Afrikanen waren polygamie en echtscheiding heel natuurlijk. De Congolese Staat had dus geen been om op te staan als hij het monogame huwelijk eiste. Het burgerlijke huwelijk zoals dat al honderd jaar in Europa functioneerde, had geen enkele kans op slagen in Congo, zo redeneerden de jezuïeten. De eenheid en onverbrekelijkheid van het huwelijk behoorden niet tot het natuurrecht, maar waren positieve goddelijke wetten. Het zou daarom wenselijk zijn dat de Staat een beroep kon doen op het religieuze gezag van de Kerk om het huwelijk in Congo in te voeren.

Een zesde onderdeel van het rapport van Van Hencxthoven en Cus was aan de opvoeding en het onderwijs van de Congolese jongeren gewijd.⁵⁹ Dit was het apostolaatsterrein bij uitstek van de katholieke missiepaters en -zusters die in deze periode nog vrij unaniem van oordeel waren dat de volwassen Congolezen nauwelijks voor beschaving en evangelisatie vatbaar waren. De Staat van zijn kant had de plicht om de missionarissen bij dit vormingswerk volop te steunen, zo vonden beide jezuïeten nog. Vanaf het begin waren kinderen die bevrijd waren uit slavenkaravanen of die wees waren geworden na militaire expedities tegen 'opstandige' volkeren, aan de missionarissen toevertrouwd. Van Hencxthoven en Cus stelden echter vast dat de stroom jongeren inmiddels erg klein was geworden. Nochtans waren er nog heel wat kinderen van wie de ouders hun taken van opvoeding en onderwijs niet naar behoren vervulden; deze vielen nochtans ook onder artikel 1 van het decreet van 12 juli 1890. Van Hencxthoven en Cus beklagden er zich over dat de missies lang niet altijd gehoor vonden wanneer zij een beroep deden op de Staat om deze kinderen te rekruteren en een goede opleiding te geven: de overheid maakte er zich al te vlug van af door te stellen dat zij niet de bevoegdheid had om tot zo'n rekrutering over te gaan. Vooral Van Hencxthoven had vroeger al bij herhaling op een soort schoolplicht aangedrongen voor de kinderen die in een bepaalde straal rond

---

⁵⁸. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, pp. 23-25.

⁵⁹. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, pp. 25-26.

de missies woonden. Beide missionarissen merkten anderzijds op dat de Staat in de dorpen wel kinderen rekruteerde voor de koffiebranderijen, de factorijen of de plantages, of om als huisknechten ('boys') bij Europeanen te dienen. Het rapport suggereert zelfs dat deze kinderen dan voorwerp dreigden te worden van seksueel misbruik door de blanken!⁶⁰ Een uniek Vlaams citaat moest de houding van vele kolonisten tegenover onderwijs bij zwarte jongeren samenvatten: "'t Is beter dat zij dom blijven".⁶¹

Niet enkel verklaarde de Staat zich onbevoegd om kinderen te rekruteren die volgens de jezuïeten nochtans aan artikel 1 van de wet van 1890 beantwoordden. De Staat en zijn functionarissen verhinderden ook dat oudere kinderen of jonge mensen op vrijwillige basis naar de missiepost kwamen. Of ze zegden tegen de kinderen van de missiepost dat ze altijd vrij waren om weg te gaan. Ook werd hier een allusie gemaakt op concrete klachten van jonge mensen die tegen hun zin een langdurig arbeidscontract als staatsarbeider opgedrongen kregen. Zo werden ze verhinderd om naar de missies te gaan. Deze klachten werden eveneens aangekaart in het schrijven van 13 december 1904 aan apostolisch prefect Banckaert. Alles scheen erop gericht te zijn om zoveel mogelijk jongeren in arbeidsdienst te kunnen inschakelen.

Kortom, de twee jezuïeten spaarden hun kritiek op de Congostaat niet. Toch herhaalden ze nog maar eens dat aan de gruwelverhalen te veel ruimte werd gegeven in de campagne tegen de Congostaat.⁶² Bij het verdrijven van de slavenhandelaars en het 'pacificeren' van opstandige volkeren was het helaas niet altijd mogelijk gebleken om de troepen van de Staat in de discipline te houden en de rechten van de burgerbevolking te doen respecteren (zoals bij Europese oorlogen het geval heette te zijn). Er waren ook een aantal staatsfunctionarissen bekend die Afrikanen slecht hadden behandeld, maar die waren streng bestraft. Toch klasseerden de jezuïeten dit niet zomaar als individuele gevallen. Voor hen was het onvermijdelijk dat een bestuursstelsel zoals dat van Congo tot dergelijke misbruiken moest leiden bij staatsfunctionarissen die nauwelijks waren voorbereid op de 'beschavings-

---

⁶⁰ "...à servir de 'boys' aux blancs au grand détriment de leur moralité souvent. D'après les bruits qui courent, il y aurait à Léopoldville une quarantaine d'enfants noirs qui peuvent affirmer avoir été sollicités par des blancs; on cite les noms d'agents supérieurs qui se seraient compromis; seul un subalterne a été simplement révoqué de ce chef, sans poursuite judiciaire, et a pu rentrer en Belgique. Nous ne nous portons pas garants de ces faits. Nous les rapportons simplement tels que nous les avons entendus" (Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, pp. 25-26).

⁶¹ Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, p. 26.

⁶² Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, pp. 27-28.

opdracht' die ze moesten opnemen. Van Hencxthoven en Cus werden zelfs scherp: het zijn functionarissen van een Staat die meent dat hij alleen rechten heeft en de anderen enkel plichten. En in crescendo ging het verder: het zijn agenten van een Staat die de hele eigendom van het grondgebied claimt, hoewel hij met de mond het recht van de Afrikanen belijdt, een Staat ook die het alleenrecht opeist om de bodemrijkdommen van het land te exploiteren. De staatsagenten waren tenslotte vooral afkomstig uit de lagere rangen van het leger waar ze altijd gewoon waren een ijzeren discipline te ondergaan, die ze op hun beurt oplegden aan de Afrikanen over wie zij zich de absolute meester waanden. In deze context citeerden ze ook nog eens het voorbeeld van Ndeke (cf. *supra*, 103). Hij wilde van zijn draagcorvee vrijgesteld worden omdat zijn vrouw zwaar ziek was. Hij werd in de gevangenis gestopt en verplicht tot de *portage*, maar tijdens zijn dienst overleed zijn vrouw... Ook dit voorbeeld was twee weken voor het opstellen van het memorandum al aan bod gekomen in de klachtenbrief van Van Hencxthoven aan Banckaert. Dit voorbeeld zou trouwens niet misstaan hebben onder de gruwelverhalen die in de Britse pers van die tijd te lezen waren. En we bedenken daarbij dat de jezuïeten, in wat we een soort patriottisch ritueel hebben genoemd, nog maar net hadden herhaald dat in de anti-Congolese campagne te veel aandacht werd besteed aan dergelijke verhalen...

Het achtste stukje van het memorandum handelde over de slaapziekte die steeds verder oprukte in Congo en "het zwarte ras" dreigde uit te roeien.⁶³ De bestrijding ervan was een absolute topprioriteit voor de regering, want: "Plus de nègres, plus de caoutchouc; plus de caoutchouc, plus de ressources pour l'État".⁶⁴ Een medische commissie was in Leopoldstad de ziekte komen bestuderen, maar op het ogenblik dat hun rapport geschreven werd, wisten de jezuïeten nog niet of het onderzoek van de artsen enig resultaat had. Nog voor de aankomst van deze commissie had de Staat strikte orders gegeven om de zieken te isoleren en hen niet meer te vervoeren. Maar deze bepalingen bleven dode letter en zo raakte de ziekte steeds verder verspreid.

Als besluit stelden beide jezuïeten dat deze kritische bedenkingen waren ingegeven door liefde voor de waarheid en de gerechtigheid. De Congo-onderneming van koning Leopold II droeg naar hun oordeel grootse beloften en perspectieven in zich. Maar zeker in een absoluut regime was het noodzakelijk om zijn bescheidenheid en zelfkritiek te behouden. En wellicht was het ook nuttig rekening te houden met bedenkingen die door anderen werden

---

⁶³. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, pp. 28-29.

⁶⁴. Notes présentées à la commission d'enquête, 26 december 1904, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348, p. 28.

geuit. In dit besluit heeft de censuur op het jezuïetenprovinciaalaat het hardst ingegrepen. Maar liefst twee politiek gevoelige passages werden eruit geknipt. Een ervan stelde nog eens vragen bij de rechten van de koningsovereen, bij de plaats van het Domein en het Kroondomein, bij het belastingstelsel enzovoort.⁶⁵ De andere passage betrof de creatie van landen en soevereine mogendheden: deze gebeurde niet door een pennentrek op een conferentie zoals die in Berlijn had plaatsgehad, maar door de geleidelijke (be)vestiging van het recht van de volkeren die er leefden.⁶⁶

De paters Van Henckxthoven en Cus leverden een vrij samenhangende analyse af van het Congolese systeem als geheel en zij wezen op het structurele onrecht ervan. Beide jezuïeten waren oprecht begaan met het lot van de Afrikanen en streefden naar een verzachting en vermenselijking van het Congolese staatsapparaat. Een rapport zoals dat van de paters Van Henckxthoven en Cus was zeker nuttig voor de onderzoekscommissie omwille van zijn structurerende en synthetiserende waarde. De meerderheid van het materiaal waarover de commissie beschikte, bestond immers uit losse verklaringen van staatsfunctionarissen, missionarissen en magistraten, Afrikanen en blanken... die de Congolese werkelijkheid vanuit hun eigen particuliere standpunt bekeken. Wat hun kritiek op het Congolese regime en de verdediging van de rechten van de Afrikanen betrof, namen de paters Van Henckxthoven en Cus een vrij unieke positie te midden van de katholieke missionarissen in.⁶⁷

---

⁶⁵ "Qu'on ne se fasse pas d'illusion. Après un quart de siècle passé dans une succession étonnante de critiques acerbes, de blâmes, de déclarations d'impossibilité et de folie, de prédictions de banqueroute, d'ébahissements en face du succès, tout sera remis en question. On se demandera et on le fait déjà: quel est le droit du Roi Souverain sur le Congo? Ensuite de quel droit est établi le domaine privé, et aussi le domaine de la couronne: deux choses distinctes? Et l'impôt, que faut-il en penser? Et les concessions d'exploitation exclusive, quelle est leur valeur juridique?" (Mémoire des PP. V. Henckxthoven [sic] et Cus à la Commission d'Enquête [texte corrigé], AVJH, *Fonds Vermeersch*, Eb 18, p. 34).

⁶⁶ "Une simple remarque avant de terminer. Elle a trait à une donnée générale incontestable, mais trop souvent perdue de vue. Les empires et les souverainetés légitimes ne sont pas choses qui s'improvisent. Prétendre qu'une conférence de Berlin peut créer un État comme le Congo et lui donner un chef légitime; prétendre qu'une autre conférence de Berlin peut anéantir cette création; ce sont deux conceptions également puérides. Le droit, public et privé va se développant au cours des siècles, par le travail parallèle de l'expérience et de la raison, par le concours des services rendus et reçus jusqu'à la définitive consécration du droit des gens reconnu sans conteste" (Mémoire des PP. V. Henckxthoven [sic] et Cus à la Commission d'Enquête [texte corrigé], AVJH, *Fonds Vermeersch*, Eb 18, pp. 34-35).

⁶⁷ In het licht van het voorafgaande vinden we ook dat Delathuy aan dit memorandum van Van Henckxthoven en Cus niet helemaal de plaats geeft die het toekomt. In zijn boek over *Missie en Staat* wordt er slechts helemaal op het einde een halve bladzijde aan gewijd. Uit zijn lectuur van de vele archiefstukken in het Afrikaans Archief van het Ministerie van Buiten-

Ongetwijfeld stelden Van Hencxthoven en Cus zich in hun rapport op verschillende punten nog te diplomatisch op en leert een studie van de regio waarin ze werkzaam waren, (de omgeving van) het Kroondomein, dat de werkelijkheid nog rauwer was dan het beeld dat zij ervan schetsten. Bovendien kwam hun rapport ook op voor de (eigen) rechten van de Kerk en op die manier vertolkten zij het standpunt van heel wat missionarissen in die dagen. Het eigendomsrecht van de grond, een meer christelijke huwelijkswetgeving en de rechten van het katholiek onderwijs zouden de volgende jaren door de missieoversten nog vaak onder de aandacht van de Staat worden gebracht. We moeten evenwel nogmaals opmerken dat het Congokritische document van Van Hencxthoven en Cus de onderzoekscommissie er niet van heeft weerhouden om zelf vrij scherp naar de missiemethode van de Sociëteit uit te halen.

5. DE LIBERALE ACHTERGROND VAN DE VOORNAAMSTE COMMISSIELEDEN

De redactie van de missiekritische bladzijden in het rapport-Janssens werd in katholieke kringen voor een deel verklaard vanuit de (vermeende) vooringenomenheid van de vrijdenkers Janssens en Nisco.⁶⁸ Alleen al om die reden loont het de moeite om de levensloop en vooral de ideologische achtergrond van de vijf commissieleden te bekijken. Edmond Janssens (1852-1919) was te Hoei geboren in een familie van doctrinaire liberalen (Stengers in *BN*, 31, 1962, 474-480). Hij deed zijn middelbare studies aan het atheneum van Doornik en schreef zich daarna in aan de faculteit rechten van de *Université Libre de Bruxelles* (ULB). Dit laatste is een aanwijzing dat Janssens (en zijn familie) zich eerder tot de vrijzinnigheid bekenden, hoewel een aantal doctrinaire liberalen in die tijd banden met de christelijke traditie en de rituelen van

---

landse Zaken zou hij nochtans moeten weten dat dit memorandum een degelijke samenvatting was van de ervaringen die Van Hencxthoven en Cus de jaren tevoren met het Congolese regime hadden opgedaan. Deze ervaringen waren bovendien getoetst door lectuur en studie. Het memorandum was een grondige en kritische analyse van het regime. We zijn het dus niet eens met Delathuy waar hij schrijft: "...de kritiek sloeg op de symptomen en faalde erin de ziekte zelf, de verdorvenheid van het hele systeem, aan te klagen" (Delathuy, 1992, 337). Wil Delathuy de opstelling van Van Hencxthoven en Cus minimaliseren omdat ze niet volledig past met zijn vooropgezette positie? Want in zijn optiek waren de katholieke missionarissen de onverbeterlijke collaborateurs van een misdadig regime.

⁶⁸. Bijvoorbeeld: "Le Rapport, dans les passages indéfendables contre les missionnaires catholiques, passages où l'hostilité du très sectaire M. Janssens et du matérialiste lombrosien Nisco s'est épanchée, a fait faillite" ("Vers l'avenir", *Le Patriote*, 2 december 1905).

de Kerk bleven behouden. Na het behalen van zijn doctoraat in de rechten werkte hij een tijdje als advocaat, maar in 1876 trad hij toe tot de magistratuur. In 1903 werd Janssens advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie. Leopold II benoemde hem het jaar daarop tot voorzitter van de onderzoekscommissie. Bij de Congocritici in Engeland en bij hun geestesgenoten in België, zoals professor Félicien Cattier van de ULB, stuitte de benoeming van Janssens op veel scepsis. Hij werd beschouwd als vertrouweling van de koning. Als goede Belg en doctrinaire liberaal was hij er hoogstwaarschijnlijk van overtuigd dat de Britse aanvallen op Congo pure laster waren en zeker niet belangeloos. Met deze opvattingen vertrok hij naar Congo, maar achteraf is gebleken dat hij zijn mening minstens gedeeltelijk heeft moeten herzien. Nadat het rapport klaar was en de discussie wat geluwd, hernam hij zijn werkzaamheden bij het Hof van Cassatie. In 1911 bracht hij het tot eerste advocaat-generaal bij het Hof. In datzelfde jaar werd hij door de Senaat ook tot lid van de koloniale raad benoemd. Hij overleed in 1919.

Voorzitter Janssens had er erg op aangedrongen dat zijn neef Henri Grégoire (1881-1964) als secretaris-tolk aan de commissie zou worden toegevoegd.⁶⁹ Geen van de commissieleden sprak immers vloeiend Engels. Nochtans zouden heel wat protestantse missionarissen van Angelsaksische oorsprong moeten worden ondervraagd. Grégoire had naar verluidt zelfs enige noties van het Arabisch, wat een voordeel was voor de contacten met de *arabisés* van Oost-Congo. Hij had een enorme aanleg voor talen, zoals uit zijn verdere curriculum zou blijken. Hij was afkomstig uit Hoei, dezelfde stad als zijn oom. Hij deed zijn middelbare studies aan het atheneum van zijn geboortestad. Hoewel hij voorbestemd leek voor een juridische carrière, volgde hij zijn grote passie en studeerde klassieke letteren aan de Rijksuniversiteit van Luik en aan verschillende buitenlandse instellingen. Grégoire stamde eveneens uit een familie van doctrinaire liberalen, zowel van de kant van zijn vader als van zijn Franse moeder. Deze overtuiging zou hij zijn hele leven trouw blijven. De politieke macht in België was tussen 1884 en 1914 ononderbroken in handen van de katholieken. Om zijn ambitie te kunnen waarmaken en een leerstoel byzantinologie op te richten aan de rijksuniversiteiten van Gent of Luik, kon de liberale Grégoire maar best op de persoonlijke gunst van de koning rekenen en daarom liet hij zich overhalen om mee naar Congo te gaan. Het eindrapport zou echter niet helemaal beantwoorden aan de verwachtingen van de koning, waardoor Grégoire toch zijn aanvaankelijke droom moest opbergen. Op grond van het feit dat hij internationaal als

---

⁶⁹ Stengers (1950, 712-713); Leroy-Molinghen in *BN*, 44, 1985-1986, 554-575. Over H. Grégoire werden mij ook een aantal herinneringen schriftelijk meegedeeld door Prof. Dr. E. Voordeckers.

één van de meest bekwame en beloftevolle wetenschappers in dat vakgebied werd beschouwd, kreeg hij een aanstelling aan de *Université Libre de Bruxelles*. In die hoedanigheid was hij ook lid van de vrijmetselarij (Ouwerx, 1939, 49). Dit verhinderde de byzantinoloog niet om goede contacten te blijven bewaren met kerkelijke kringen in Oost en West. Hij had ook een vrij goed inzicht in de theologische opvattingen die zich in de Byzantijnse samenleving hadden ontwikkeld. De overigens zeer gewaardeerde classicus overleed in 1964. De officiële biografen van Grégoire vermelden dit niet, maar op zijn uitdrukkelijke vraag werd de overledene ook kerkelijk begraven, wat voor een ULB-professor in die tijd geen evidentie was...

Het derde commissielid met een liberaal imago was Giacomo Nisco (1860-1942) (Dellicour in *BCB*, 4, 1955-1956, 660-661; Vangroenweghe, 1985a, 202-203). In ieder geval vermeldt Stengers hem niet onder de katholieke leden van de commissie-Janssens (Stengers, 1950, 715-715). De Italiaanse baron had carrière gemaakt in zijn geboorteland Italië en was er advocaat bij het Hof van Cassatie geworden. Net zoals vele andere Italiaanse artsen, ambtenaren en officieren nam hij dienst in de Vrijstaat Congo en bracht het tot voorzitter *ad interim* van het Hof van Beroep in Boma. In die functie was hij de hoogste zetelende magistraat van de Vrijstaat. Hij had een oordeel moeten vellen in verschillende rechtszaken over de slechte behandeling van Congolezen en werd daarom gerespecteerd om zijn onpartijdigheid. Nisco keerde in het voorjaar van 1904 naar Italië terug, naar verluidt omdat een carrière als feitelijk voorzitter van het Hof van Beroep in Boma onmogelijk bleek. Een paar maanden later benoemde Leopold II hem tot lid van de onderzoekscommissie. Zo kwam de koning enigszins tegemoet aan de buitenlandse vraag om ook niet-Belgen in de commissie op te nemen. Zelfs de Britse regering had de benoeming van baron Nisco gesuggereerd omdat hij de faam genoot onkreukbaar te zijn, ook al was hij in dienst van de Vrijstaat! Bovendien was hij het enige commissielid met Congo-ervaring. Critici wezen er echter terecht op dat Nisco nooit verder was geraakt dan de hoofdstad Boma. Hij kende de situatie in Opper-Congo inderdaad alleen maar uit dossiers. En de toegestuurde dossiers waren maar het spreekwoordelijke topje van de ijsberg. Na zijn werk als commissielid keerde Nisco eind 1905 naar Italië terug om er gedurende zes jaar consul-generaal van Congo te worden, met als standplaats Napels.⁷⁰ In 1910 werd een tweede Hof van Beroep

---

⁷⁰. Delathuy suggereert dat Giacomo Nisco uit de magistratuur van de Congostaat verdween, omdat hij na de publicatie van het onderzoeksrapport bij Leopold II in ongenade zou zijn gevallen (Delathuy, 1985, 407). Volgens de notitie in de *Biographie coloniale belge* had Nisco al voor zijn benoeming in de commissie zelf de beslissing genomen naar huis terug te keren

ingesteld in Congo, met name in Elisabethstad (Katanga) en Nisco werd er de voorzitter van. Zijn levensavond bracht hij evenwel door in Italië waar hij in 1942 overleed.

De twee andere commissieleden waren van katholieke signatuur. De Zwitser Edmond de Schumacher (1859-1908) was eveneens jurist van opleiding en bracht het uiteindelijk tot afgevaardigde van zijn kanton Luzern voor de Staatsraad van de Zwitserse Confederatie (Devaux in *BCB*, 3, 1952, 793-796; Vangroenweghe, 1985a, 203-204). Zijn broer, Felix de Schumacher, was Belgisch (ere)consul in Luzern. Edmond de Schumacher had zich al in 1896 aangeboden om voor Leopold II te werken. Maar wegens familiale omstandigheden kon hij toen niet naar Congo vertrekken. Acht jaar later werd hij tot lid van de commissie-Janssens aangesteld. Vanuit internationaal oogpunt was zijn aanwezigheid zeker een troef voor de onpartijdigheid van de commissie. Hij had namelijk geen officiële bindingen met de Belgische regering, noch met de Congolese. Zwitserland had anderzijds geen koloniale ambities en de Zwitsers werden algemeen om hun degelijkheid en rechtlijnigheid gewaardeerd. De Schumacher was het buitenbeentje van de onderzoekscommissie. De andere leden wisten niet zo goed wat ze aan de man hadden. Hij liet zijn ware opvattingen over de administratie van Congo zelden doorschemeren en hield zich tijdens het commissiewerk veeleer op de vlakte. Hij overleed in 1908.

Secretaris van de onderzoekscommissie was Victor Denyn (1867-1924) (De Jonghe in *BCB*, 1, 1948, 294-301). Hij volgde met glans de Grieks-Latijnse humaniora in zijn geboortestad Mechelen. Daarna ging hij rechten (en filosofie) studeren aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Denyn startte een carrière als magistraat en werd substituut bij de Procureur des Konings te Antwerpen. In die hoedanigheid en door zijn verstandelijke kwaliteiten werd hij door de koning tot secretaris van de onderzoekscommissie benoemd. Het Congolese klimaat viel hem vrij zwaar, maar hij raakte gefascineerd door de problematiek van het land en zou er nog heel wat studiewerk aan wijden. Na zijn terugkeer uit Congo werd hij substituut bij de procureur-generaal te Brussel. Hij werkte ook nog jaren voor het kabinet van de (katholieke) minister van Koloniën Renkin, was een geëngageerde lesgever in de geschiedenis van Congo en het koloniale recht aan de 'koloniale scholen' van Leuven en Antwerpen, en werkte voor verschillende koloniale tijdschriften. Denyn overleed in 1924.

Uit het voorafgaande kunnen we besluiten dat drie van de vijf commissieleden een liberale achtergrond hadden. Volgens Stengers waren Janssens,

---

omdat hij toch nooit titulair voorzitter van het Hof van Beroep in Boma kon worden (Dellicour in *BCB*, 4, 1955-1956, 660).

Nisco en Grégoire ook de voornaamste redacteuren van het eindrapport (Stengers, 1950, 715-716). De missiekritische uitlatingen van figuren zoals Delhaye en Moth-Borglum werden door hen volop ernstig genomen. De commissieleden waren wellicht van oordeel dat puur op basis van deze officiële documenten de jezuïeten inderdaad één en ander te verwijten viel. Of deze ervaren en gedegen magistraten zich bij het opstellen van de missiekritische bladzijden ook hebben laten leiden door hun eigen ideologische achtergronden is niet geheel uit te sluiten maar vandaag nog moeilijk te achterhalen. Stengers benadrukt in ieder geval dat ze geen kwade bedoelingen hadden met de passage over de (jezuïeten)missies. Ze hechtten misschien wel wat té veel geloof aan hun bronnen (*Ibid.*, 715). Bovendien gaat Pierre Charles ervan uit dat de katholieke Denyn als secretaris van de commissie eveneens een ruim aandeel in de redactie van het onderzoeksrapport heeft gehad (Charles, 1954, 212). Dit zou dan wel betekenen dat de missie-onvriendelijke bladzijden ervan niet enkel op rekening kunnen worden geschreven van de liberale commissieleden die nochtans onmiskenbaar de bovenhand hadden. De andere katholieke, de Schumacher, zou nauwelijks enige inbreng in het werk hebben gehad. Het is ook een niet onbelangrijk feit dat het rapport in zijn geheel door alle commissieleden is goedgekeurd.

6. EEN MISSIEKRITISCHE EINDTEKST IN HET RAPPORT-JANSSENS

Na haar blitzbezoek aan Congo, beschikte de commissie over verklaringen, documenten en verslagen van allerlei strekking. Op basis daarvan stelde ze, binnen een (te) korte tijdspanne, haar eindrapport op. Zoals reeds aangegeven, bevestigde dit in een droge, juridische taal de kritiek van de Britse *Congo Reformers*. De vorst en zijn Kroondomein bleven echter opvallend buiten schot. Dit heeft vooreerst te maken met zelfcensuur: de commissie waagde zich niet aan een onderzoek van het repressieve systeem dat in het Kroondomein in voege was. Leopold II heeft het ontwerp van rapport trouwens op voorhand nagelezen en stelde 'suggesties' voor aanpassingen voor. Het eindrapport bevatte bovendien vier tot vijf bladzijden kritiek aan het adres van de (jezuïeten)missies (Vanysacker, 1997, 251).⁷¹ Vooreerst werd nog eens aangestipt dat het decreet van 4 maart 1892 aan filantropische en godsdienstige genootschappen het recht toekende om kinderen die onder

---

⁷¹. Janssens (E.) (ed.), "Rapport de la Commission d'enquête", *Bulletin Officiel de l'État Indépendant du Congo*, XXI, 1905, pp. 245-249.

staatsvoogdij stonden, in door hen geleide *colonies agricoles et professionnelles* op te nemen. De commissie merkte op dat vooral katholieke missies van de bepalingen van het decreet gebruik hadden gemaakt. De protestanten hadden dat veel minder gedaan, met uitzondering van de *Foreign Christian Missionary Society*. De inhoud van het leerprogramma van de missiescholen was gelijklopend met dat van de staatsinstellingen, behalve dan dat er geen militaire oefeningen werden gegeven.

De positieve commentaren aan het adres van de katholieke missies waren eerder zuinig. De commissie stelde dat de toestand van de gebouwen bij de schoolkolonies van de missies te Kisantu (jezuïeten), Bamanya (trappisten) en Nieuw-Antwerpen (scheutisten) excellent was, in tegenstelling tot die van de staatsinstelling in Boma (die overigens geleid werd door de paters scheutisten).⁷² De commissieleden verklaarden ook de lessen in de klas te hebben bijgewoond en werkateliers te hebben bezocht, en zij erkenden de ijver waarmee de missionarissen zich wijdden aan het onderricht en de beroepsopleiding van de hun toevertrouwde jongeren. De commissie stelde dan ook vast dat de pupillen er over het algemeen goed uitzagen.⁷³

De onderzoekscommissie had echter heel wat kritiek op de wijze waarop de kinderen op de schoolkolonies en kapelhoeven van de missies werden opgevangen. Het is vooral op deze passages dat de negatieve opvattingen van Delhaye en vooral het proces-verbaal van Moth-Borglum betreffende de jezuïeten van Lemfu, een zware stempel hebben gedrukt. In een voorontwerp van het onderzoeksrapport dat commissiesecretaris Denyn uit zijn schrijfmachine had laten rollen, waren deze kritische opmerkingen uitgebreid tot de jezuïetenmissies in het algemeen.⁷⁴ In de definitieve versie van het rapport kreeg de kritiek een nog algemener karakter en kon de lezer enkel nog op basis van de geografische aanduidingen afleiden dat de bedenkingen vooral de jezuïetenmissies betroffen. Nadeel was wel dat bij de niet-geïnformeerde

---

⁷² De onderzoekscommissie riep echter verzachtende omstandigheden in. Het budget dat de Staat ter beschikking stelde, was zo beperkt dat Boma al jaren moest wachten op solide en hygiënische gebouwen. De gebouwen in bamboe boden nauwelijks beschutting tegen de nachtelijke kou en tocht, waardoor heel wat kinderen ziek werden en bezweken. Ten einde raad had de directeur van de staatskolonie, Dominique Moretus de Bouchout, dan maar beslist de jonge kinderen tussen zes en twaalf jaar aan het werk te zetten voor het bakken en transporteren van de bakstenen. Zo werd wel gezorgd voor betere bakstenen gebouwen maar liep de intellectuele en professionele vorming van de kinderen schade op (Janssens (E.) (ed.), "Rapport de la Commission d'enquête", *Bulletin Officiel de l'État Indépendant du Congo*, XXI, 1905, pp. 243-244).

⁷³ Janssens (E.) (ed.), "Rapport de la Commission d'enquête", *Bulletin Officiel de l'État Indépendant du Congo*, XXI, 1905, p. 246.

⁷⁴ Voorontwerp van het onderzoeksrapport door V. Denyn, AA, *Papiers Janssens*, D 1367/13.

lezer gemakkelijk de indruk kon ontstaan dat alle katholieke missies werden bekritiseerd. Door wie en waarom deze wijzigingen in laatste instantie aan het rapport werden toegevoegd, is niet met zekerheid vast te stellen. Wij vermoeden dat de commissie-Janssens trouw wilde (of moest) blijven aan haar oorspronkelijke opzet om geen bijzondere gevallen of individuele verantwoordelijkheden vast te stellen, maar enkel een algemeen beeld te schetsen van wat zoal in Congo misliep. Een expliciete vermelding van de jezuïetenmissies was in die zin ongepast en wellicht ook te delicaat. Achteraf gezien is dat niet zo'n gelukkige ingreep gebleken. Door het voorwerp van de kritiek, dat in hoofde van de commissie zonder twijfel de jezuïetenmissies betrof, toch in eerder vage en algemene termen aan te duiden, heeft de commissie bij de onvoldoende alerte lezer de indruk gewekt dat alle missies werden geïsoleerd, en ze heeft natuurlijk ook de collectieve verontwaardiging van alle missieoversten uitgelokt.

Een eerste verwijt van de commissie hield in dat de missies ("les missions") niet altijd de vereiste omzichtigheid betoonden bij de selectie van de kinderen die de Staat hun toevertrouwde. Om deze kritiek hard te maken werden er een aantal vaststellingen aan toegevoegd die zouden gedaan zijn in het zuiden van het district Stanley-Pool door de "commissie die belast was met de inschrijving van kinderen". In de definitieve versie werd niet vermeld dat het hierbij ging om de inschrijvingscommissie onder leiding van Moth-Borglum en dat deze vaststellingen gedaan waren in één van de instellingen beheerd door de paters jezuïeten. Deze laatste toevoeging was nochtans voorzien door Denyn.⁷⁵ Ten eerste moest uit de vaststellingen van deze commissie blijken dat vele kinderen ouder waren dan 12 jaar. En boven die leeftijd mochten ze volgens het decreet niet meer tegen hun wil naar de missieposten worden gebracht. Een aantal jongeren bleken zelfs al volgens inlandse gebruiken gehuwd te zijn. Maar eens ze op de missiepost(en) waren, zouden ze hun echtgenoten niet meer mogen ontmoeten. Bovendien meende de onderzoekscommissie dat de jonge bewoners van de katholieke missiescholen niet altijd 'verlaten kinderen' of 'wezen' waren. Een aantal van deze kinderen werd zelfs (tevergeefs) opnieuw opgeëist door de 'ouders', of door hen die er moesten voor doorgaan. Hieruit kunnen we opmaken dat de commissie zich achter de opvatting schaarde dat wezen of verlaten kinderen bij de Congolezen (althans bij die volkeren in het missiegebied van de

---

⁷⁵ In het voorontwerp van Denyn staat op p. 97 vermeld: "C'est ainsi que dans les missions des RR. PP. Jésuites situées dans le Sud du district du Stanley-Pool...". In zijn eindrapport schreef Janssens echter: "C'est ainsi que dans certains établissements situés dans le Sud du district du Stanley-Pool..." (Janssens (E.) (ed.), "Rapport de la Commission d'enquête", *Bulletin Officiel de l'État Indépendant du Congo*, XXI, 1905, p. 246).

jezuïeten) eigenlijk niet bestonden. Deze kinderen werden meteen door de familie of de clan (langs moederszijde voor wat de matrilineaire volkeren betreft) opgevangen. Het was dus niet vanzelfsprekend dat ze naar de missieposten werden gebracht. De commissie hield er klaarblijkelijk geen rekening mee dat er op de missieposten naast de voogdijkinderen ook kinderen verbleven die er door hun ouders op min of meer vrije basis waren heen gestuurd, zoals nochtans door Banckaert was opgemerkt. Meer algemeen stelde de commissie dat uit inlichtingen gebleken was ("Il résulte de renseignements reçus") dat de missionarissen bijna ononderbroken bezig waren met de rekrutering van steeds meer kinderen.

Naast de al te ijverige rekruteringsmethoden bekritiseerde de commissie ook de behandeling van de jonge mensen op de schoolkolonies. De commissie nam er vooral aanstoot aan dat ze tegen hun wil op de schoolkolonies werden vastgehouden. Er werd bovendien gesuggereerd dat de jonge mensen op de akkers en in de ateliers als goedkope werkkrachten werden gebruikt. Ter staving van deze stelling werd verwezen naar een "gerechtelijk onderzoek, gehouden in dezelfde streek" waarbij jongeren daarover klachten hadden geformuleerd. Er werd natuurlijk niet vermeld dat het ging om het onderzoek dat Moth-Borglum in het verlengde van de boven aangehaalde inschrijvingscommissie had ingesteld, en evenmin was in het eindrapport geschreven dat dit 'onderzoek' op dezelfde missies was gevoerd, hoewel Denyn dit wel had voorzien.⁷⁶ Ook op dat punt blijkt dat de commissie niet onder de indruk was van de verklaringen van pater Banckaert die formeel had bevestigd dat de jongeren voor hun werk werden vergoed. De onderzoekscommissie suggereerde ook dat, als gevolg van de ontevredenheid op de missieposten, vele jongeren probeerden te vluchten. Een aantal onder hen had er zich tijdens het voornoemde gerechtelijk onderzoek over beklagd dat ze na een mislukte poging om naar hun dorp van herkomst te vluchten, op de missiepost aan de ketting waren gelegd en met de chicotte waren geslagen. Ter bevestiging werd dan nog eens het getuigenis van de districtscommissaris van de Cataracten gevoegd. Hij zou verschillende kinderen van "de missie van Kisantu" bij zich hebben gehad die zich beklagden over de wijze waarop ze werden behandeld. In het eindrapport werd niet vermeld dat de betreffende districtscommissaris Delhaye was.

Kritiek had de onderzoekscommissie verder op het systeem van de *fermes-chapelles* of kapelhoeven. Uit het voorontwerp blijkt eens te meer dat de

---

⁷⁶ In het voorontwerp lezen we op p. 97: "Au cours d'une enquête faite dans les mêmes missions...". Janssens schreef in de eindversie in een meer algemene zin: "Au cours d'une enquête judiciaire faite dans la même région..." (Janssens (E.) (ed.), "Rapport de la Commission d'enquête", *Bulletin Officiel de l'État Indépendant du Congo*, XXI, 1905, p. 247).

jezuïeten uitdrukkelijk werden geïndiceerd, maar in het eindrapport werd de naam van de Sociëteit niet meer vermeld.⁷⁷ Deze kapelhoeven werden door de commissie omschreven als gehuchten ("hameaux") die door landerijen waren omringd en in het district vrij veel voorkwamen. In deze kapelhoeven waren volgens het commissierapport vijftien tot twintig jonge mensen geplaatst. De kritiek op de kapelhoeven liep parallel met die op de schoolkolonies. De kinderen werden zogenaamd opgeëist van de inlandse chefs, die nauwelijks durfden te weigeren. Volgens de commissieleden werden de jongeren op de kapelhoeven in een te sterke afhankelijkheidspositie vastgehouden. Daarmee werd bedoeld dat ze nauwelijks iets in eigen bezit hadden. De producten van hun akkers en het kleinvee dat ze kweekten, zouden immers voor de centrale missiepost bestemd zijn. Tussen de lijnen door werd kritiek gegeven op het feit zelf dat de jongeren op de kapelhoeven vooral moesten werken (zonder enige vorm van contract). Ook nam de commissie er aanstoot aan dat de kinderen slechts zelden de toelating kregen om te trouwen of om naar hun dorpen terug te keren. Slechts door een nauwelijks verholen dwang konden deze mensen op de kapelhoeven worden gehouden. Wanneer we de voorstelling van de kapelhoeven in het onderzoeksrapport van naderbij bekijken, blijkt overduidelijk dat de commissie de zienswijze van Moth-Borglum volgde en dat de verklaring van pater Banckaert of die van Van Hencxthoven en Cus nauwelijks in overweging was genomen. Daarin was immers beklemtoond dat kapelhoeven altijd met de vrije instemming van het dorps hoofd werden opgericht, dat gronden en huizen eigendom van de Congolezen bleven en dat de opbrengsten van de veestapel en de akkers in hoofdzaak voor de jongeren van de kapelhoeve waren bestemd. Ook de opmerking dat de jongeren slechts zelden de toelating kregen om te trouwen verwijst naar het proces-verbaal van Moth-Borglum, want Banckaert had *in tempore non suspecto* verklaard dat de meeste jongeren al voor de leeftijd van 25 jaar waren getrouwd, dus nog voor de tijd dat de voogdij afliep.

Aan deze kritische bedenkingen koppelde de onderzoekscommissie een aantal concrete voorstellen vast. De commissieleden herhaalden hun standpunt dat de wetgeving in strikte zin moest worden geïnterpreteerd en dat in de

---

⁷⁷. Denyn had op pp. 97-98 van z'n voorontwerp geschreven: "Non contents de garder dans les missions un nombre considérable de jeunes gens dont le plus petit nombre remplit les conditions exigées par le décret, les PP. Jésuites en établissent d'autres...". Janssens maakte daarvan in het eindrapport: "Non contents de garder dans les missions un nombre assez considérable de jeunes gens ne remplissant pas les conditions exigées par le décret, les Pères en établissent d'autres..." (Janssens (E.) (ed.), "Rapport de la Commission d'enquête", *Bulletin Officiel de l'État Indépendant du Congo*, XXI, 1905, p. 247).

schoolkolonies bijgevolg alleen kinderen mochten worden opgevangen die werkelijk verlaten waren. Daarmee werden kinderen bedoeld die zelf nog niet in staat waren om in hun behoeften te voorzien en die ook geen verwanten meer hadden die zich om hen konden bekommeren. In ieder geval moest de staatsvoogdij tot de leeftijd van 16 jaar worden beperkt (in plaats van de toen gangbare 25 jaar). Tenslotte raakten de commissarissen nog een heel delicaat onderwerp aan: ze stelden namelijk voor om in Congo per decreet het verplichte onderwijs in te voeren, en dit op een ogenblik dat zelfs in België de geesten nog niet rijp waren voor de invoering van de schoolplicht. De familievaarders die in een bepaalde omtrek rond een missiepost woonden, moesten bij wet verplicht worden om hun kinderen enkele uren per dag naar de missieschool te zenden. Deze leerplicht zou echter tot de leeftijd van 14 jaar worden beperkt. De leerlingen zouden ook nooit aan een internaatsregime mogen worden onderworpen en onder het voorwendsel van een beroepsopleiding zouden ze niet zomaar op een onbeperkte manier mogen worden tewerkgesteld.⁷⁸ Tenslotte voegde het commissierapport er droogjes aan toe dat op uitdrukkelijk verzoek van de Congolese familievaarders de kinderen (op de missiescholen!) van godsdienstondericht moesten kunnen worden vrijgesteld. Het eindrapport liet er geen twijfel over bestaan dat alle kinderen de mogelijkheid tot vrijstelling van godsdienstondericht moesten krijgen. Dit betekende een enorme verschuiving ten aanzien van het voorontwerp van Denyn dat enkel voorzag in de mogelijkheid om de moslimminderheid in de Oostprovincie en in Uele van schoolplicht vrij te stellen en dat dus niet raakte aan de evidentie dat wie lessen op de missiescholen volgde, ook godsdienstondericht kreeg.⁷⁹

---

⁷⁸. Een aantal sociaal voelende katholieken en missionarissen waren zeker niet tegen een schoolplicht in (bepaalde streken van) Congo gekant. Integendeel, Van Hencxthoven had zelf vanaf 1899 verschillende (vergeefse) pogingen ondernomen om een soort schoolplicht in zijn missiegebied te bekomen. Volgens hem was dit de manier waarop de Congolezen materieel, moreel én religieus op een hoger niveau konden worden getild. Zoals we hebben gezien, wilden de jezuïeten dit doel bereiken door de Congolezen in de akkerbouw in te schakelen en hen met de christelijke prediking in contact te brengen. Onderricht of beroepsopleiding zonder evangelisatie was volstrekt ondenkbaar.

⁷⁹. Kleine handgeschreven nota van E. Janssens, AA, *Papiers Janssens*, D 1367/11: daarin voorzag de commissievoorzitter schoolplicht voor de kinderen die in een bepaalde straal rond de missiepost woonden, maar deze schoolplicht zou niet gelden voor de gearabiseerden in Oost-Congo en in Uele. Deze nota over de schoolplicht werd door Denyn met een kleine toevoeging (cursief gedrukt) in zijn voorontwerp op pp. 99-100 opgenomen: "L'indigène du Congo n'ayant en général aucune espèce de religion, cette mesure n'entraînerait point de violation de la liberté de conscience garantie par l'Acte de Berlin. On pourrait faire une exception pour les indigènes arabisés et *musulmans en petit nombre d'ailleurs*, de la Province Orientale et de l'Uele". Janssens maakte er in het eindrapport een algemene schoolplicht van,

Waarom en door wie deze gedurfde wijziging in laatste instantie in de eindversie van het onderzoeksrapport werd binnengebracht, is moeilijk te achterhalen. Als de opmerking van Stengers klopt dat baron Nisco veel radicaler hervormingen voorstond dan Janssens, zou het kunnen dat de verklaring voor deze wijziging in die richting moet worden gezocht (Stengers in *BN*, 31, 1962, 479). Ondersteuning voor deze hypothese vinden we ook in een brief die apostolisch prefect Leo Derikx van Uele na de publicatie van onderzoeksrapport aan Congo's secretaris-generaal voor Buitenlandse Zaken, Adolphe de Cuvelier, schreef.⁸⁰ Derikx verklaarde dat hij de terugweg naar huis samen met Nisco had gemaakt (wellicht gaat het om een terugreis naar Europa in het voorjaar van 1904) en dat hij toen al kennis had gemaakt met diens opvattingen. In het eindrapport herkende hij blijkbaar de hand van de Italiaanse magistraat. Want hij voegde eraan toe dat als de denkwijzen van Nisco (sic) het haalden, de overheid geen kinderen meer naar de norbertijner schoolkolonies van Ibembo en Amadi moest sturen. Ze zouden er dan wel een andere missiemethode invoeren. Derikx bedoelde ongetwijfeld dat het hele pakket (radicale) voorstellen van de commissie door Nisco was geïnspireerd. Het meest gedurfde ervan was zonder enige twijfel het voorstel om de Congolezen te verplichten om onderwijs op de missiescholen te volgen en hen de mogelijkheid te laten om vrijstelling van godsdienstondericht te vragen. In België, met zijn delicate evenwichten tussen katholieken en vrijzinnigen, zou dit kleine zinnetje nog heel wat stof doen opwaaien. Een minischoolstrijd was in de maak.

Voorzitter Janssens van zijn kant probeerde deze passage uit het eindverslag wat af te zwakken door ze te interpreteren in de lijn van zijn oorspronkelijke voorstel. Dit bleek uit een interview met het katholieke dagblad *Le XXe Siècle* waarin hij verklaarde bij de mogelijke vrijstelling van godsdienstondericht vooral aan de moslims te denken.⁸¹ Vooral voor hen wou hij de gewetensvrijheid overeenkomstig de Akte van Berlijn garanderen. Hij herhaalde ook de in antropologische kringen bekende ethnocentrische stelling dat de overige inlanders niet echt een religie hadden, maar enkel naar fetisjeurs luisterden. Voor hen kon het dan ook geen probleem zijn dat ze

---

zonder enige mogelijkheid op vrijstelling. Dit had dan blijkbaar wel voor consequentie dat op uitdrukkelijke vraag van de ouders, de kinderen (op de missiescholen!) moesten kunnen worden vrijgesteld van godsdienstondericht: "Dans tous les cas, à la demande expresse des parents, les enfants seraient dispensés de suivre le cours de religion" (Janssens (E.) (ed.), "Rapport de la Commission d'enquête", *Bulletin Officiel de l'État Indépendant du Congo*, XXI, 1905, p. 249).

⁸⁰. L. Derikx aan A. de Cuvelier, 7 februari 1906, AA, *Fonds Missies*, M 573/65.

⁸¹. "Chronique du jour. L'enseignement neutre... au Congo", *Le XXe Siècle*, 14 november 1905.

godsdiensonderwijs op de katholieke missiescholen zouden volgen. De stelling van de onderzoekscommissie en het interview met Janssens zouden overigens aanleiding geven tot heel wat commentaar in *Le XXe Siècle*.⁸²

7. DE NAWERKING VAN HET ONDERZOEKSRAPPORT, OP KORTE EN LANGERE TERMIJN

Op korte termijn leidden de conclusies van de onderzoekscommissie tot een hevige tegenreactie in katholieke kringen. We schreven het al: de onderzoekscommissie heeft de verwijzingen naar de jezuïetenmissies, toch het voornaamste voorwerp van haar kritiek, vaag en algemeen gehouden. Daardoor kregen niet-geïnformeerde lezers gemakkelijk de indruk dat alle missiecongregaties werden gevisieerd. De voorstellen die de commissie aan haar kritiek op de (jezuïeten)missies verbond, hadden in ieder geval een algemene draagwijdte. De commissie-Janssens heeft dan ook het collectieve protest van alle missieoversten over zich heen gekregen. Al op 15 november 1905 schreven de missieoversten een Open Brief aan de zogenoemde Commissie van XIV, die door Leopold II was benoemd om concrete hervormingsmaatregelen voor Congo uit te werken.⁸³ Onder impuls van provinciaal De Vos van de jezuïeten werd eind december ook een uitgebreid memorandum aan diezelfde commissie gepresenteerd.⁸⁴ Ook via de katholieke pers werd getracht de kritiek van de onderzoekscommissie te weerleggen. Vooreerst beklaagden de missionarissen er zich over dat het 'onderzoek' waarvan zij het voorwerp waren geweest, niet tegensprekelijk was geweest en dat op eenzijdige wijze gehoor was gegeven aan antiklerikale staatsfunctionarissen. Op inhoudelijk vlak probeerden de missieoversten de bevindingen van de onderzoekscommissie punt voor punt te ontcrachten. Zo onderstreepten zij onder meer dat verwanten inderdaad vlug bereid werden gevonden om zich te 'ontfermen' over kinderen die hun ouders hadden verloren maar dat ze deze graag inzetten bij het veldwerk en hen achterstelden bij het eigen kroost. 'Weeskinderen' waren volgens de missionarissen beter af op de missieposten,

---

⁸² "L'enseignement obligatoire et 'neutre' au Congo", *Le XXe Siècle*, 15 november 1905.

⁸³ Lettre ouverte à Messieurs les membres de la Commission chargée d'examiner le rapport sur l'enquête au Congo. Protestation des supérieurs des missions catholiques du Congo, 15 november 1905, AA, *Papiers Janssens*, D 1367/11.

⁸⁴ Memorandum van de missieoversten aan voorzitter en leden van de uitvoerende commissie, 20 december 1905, AA, *Papiers Janssens*, D 1367/11; AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 1.

waar ze voedsel, een opleiding en elementaire medische zorgen ontvingen... De missionarissen ontkenden dat gehuwden elkaar niet meer mochten ontmoeten; door een gebrekkige kennis van de Congolese talen en gebruiken verwarden vele blanken gehuwden en verloofden... Verder vonden ze dat de commissie had overdreven toen ze suggereerde dat de jonge mensen op de missieposten werden geëxploiteerd... Een aantal Congolezen ontvluchtten de missieposten omdat ze het gedisciplineerde leven aldaar niet aankonden... De missieoversten wilden zeker ook vermijden dat maatregelen werden genomen die nadelig zouden zijn voor de katholieke missies. Zo verklaarden zij met grote stelligheid geen kinderen te zullen opnemen van wie de ouders vrijstelling van godsdienstonderricht vroegen. Deze krachtige campagne die vanuit katholieke missiekringen werd gevoerd, heeft er zeker toe bijgedragen dat op korte termijn niet aan de belangen van de missies zou worden geraakt (François, 2001, 136-159).

Met het oog op het opstellen van het memorandum, hadden jezuïeten-provinciaal De Vos en zijn socius Auguste Coemans ook het advies ingewonnen van enkele confraters die een paar jaren in de missie hadden verbleven maar naar België waren teruggekeerd. Onder hen waren de scholasticus J. Opdebeeck die theologie studeerde in de Minderbroedersstraat in Leuven,⁸⁵ alsook pater J. Van Heede, die leraar was aan het Sint-Barbaracollege te Gent en tot in 1903 in Congo was geweest.⁸⁶ We hebben trouwens al een paar keer in voetnoot verwezen naar de brieven die beide jezuïeten naar hun oversten schreven. Beiden gaven uitvoerig commentaar bij de incidentrijke periode in Kisantu, toen de voedselbevoorrading stokte, vele kinderen de missiepost ontvluchtten en districtscommissaris Delhaye de jezuïeten zijn medewerking aan de 'normalisering' van de toestand weigerde. Opdebeeck en Van Heede deden moeite om de aantijgingen van de onderzoekscommissie te weerleggen en de positieve kanten van de missiemethode van de jezuïeten te onderstrepen. Hier en daar klinkt echter ook kritiek door en vooral Van Heede stelde in een lange brief aan zijn provinciaal onomwonden dat de opmerkingen van de onderzoekscommissie niet altijd zonder fundament waren en dat de commissie wel degelijk goed geïnformeerd was.⁸⁷ De gegevens die Van Heede daar neerschreef, waren duidelijk alleen voor zijn oversten bestemd. Ongetwijfeld was het daarom dat de kritische brief in kwestie niet aan socius Coemans was gericht, die nauw betrokken was bij de redactie van het verdedigingsgeschrift van de missieoversten, maar rechtstreeks aan provinciaal De

---

⁸⁵. Vier brieven van J. Opdebeeck aan zijn oversten, nov./dec. 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2.

⁸⁶. Vijf brieven van J. Van Heede aan zijn oversten, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2.

⁸⁷. J. Van Heede aan J. De Vos, 10 november 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2.

Vos. Van Heede beklemtoonde dat er op de missieposten wel degelijk kinderen ingeschreven waren die de leeftijd van twaalf jaar al hadden overschreden; er was een zekere 'flexibiliteit' in de toepassing van de leeftijdsgrens, zowel van de kant van de missionarissen als van de kant van vele overheidsfunctionarissen. Deze kritiek werd trouwens zijdelings bevestigd door Opdebeek.⁸⁸ Van Heede vervolgde dat er, wat de gehuwden betreft, inderdaad pijnpunten ("points litigieux") waren. Verder waren er niet alleen verlaten kinderen en wezen op de missieposten; integendeel, in verschillende kapelhoeven vormden ze eerder de uitzondering. De kinderen en jonge mensen verbleven niet altijd met hun volle instemming op de missieposten. Er werden zeker buitensporige bestraffingen ("pénitences excessives") opgelegd. De verplichtingen ten aanzien van bepaalde werklieden werden niet altijd nagekomen. Men hield hun loon in om hen te verhinderen naar huis terug te keren. Van Heede wees hier met een beschuldigende vinger naar de broeders. De verantwoordelijken van de hoofdpost te Kisantu lieten de daar gevormde jongeren niet gemakkelijk los – iets wat de Staat niet graag zag gebeuren – en hielden hen in een min of meer gedwongen tewerkstelling op de missiepost.⁸⁹ Van Heede gaf ook te kennen dat er in Kisantu misbruiken waren in de toepassing van "la chicotte et les fers". Omwille van de excessieve discipline weigerden vele kinderen en jonge mensen van de kapelhoeven naar Kisantu te gaan, of ze probeerden te vluchten.⁹⁰

Bijzonder leerrijk zijn ook de Congolese impressies van Arthur Vermeersch, gezagvol jezuïet, moraaltheoloog, publicist rond allerlei thema's uit de sociaal-katholieke actie en de actuele politiek van zijn tijd, en auteur van het beroemde werk *La Question Congolaise* (1906). In de jaren 1912-1913 trok Vermeersch rond in Congo en hield uitgebreide reisdagboeken bij. In "Cahier X" beschrijft hij zijn verblijf in de streek van het Leopold II-meer, gedurende de eerste weken van juli 1913.⁹¹ In zijn verslag van 9 juli maakt hij

---

⁸⁸. J. Opdebeek aan socius [A. Coemans], nov./dec. 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2.

⁸⁹. "Kisantu ne pouvait se défaire aussi volontiers que le voudrait l'État de ceux formés à la mission et devenus des travailleurs de la nécessité" (J. Van Heede aan J. De Vos, 10 november 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2).

⁹⁰. Ook in een volgende brief, gericht aan Coemans, laat Van Heede zich kritisch uit over Kisantu, vooral omwille van de al te strenge discipline en de "exécutions trop fréquentes", en hij verwijst naar de weerstand van de kinderen van de kapelhoeven om naar de normaalschool aldaar te gaan: "Raison: à Kisantu, trop de chicotte trop peu à manger". Het betreft hier wellicht informatie waarvan Van Heede in de aanvang van zijn brief had gezegd dat bepaalde details "ne doivent intéresser que les seuls supérieurs" (J. Van Heede aan socius [A. Coemans], 2 december 1905, AVJH, *Kwango*, doos 13/3, enveloppe 2).

⁹¹. Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier X, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5.

uitvoerig melding van de wreedheden die de Congolezen al te verduren hadden gehad naar aanleiding van de opgelegde rubberoogst.⁹² Op 11 juli kwam Vermeersch ook in Wumbali aan. Op deze missiepost resideerde in die jaren pater Banckaert, die ten tijde van de strubbelingen in 1904-1905 apostolisch prefect was. In "Cahier varia II" beschrijft Vermeersch eveneens enkele indrukken die hij in deze periode heeft opgedaan.⁹³ Hij gaf beschouwingen bij het regime van de commerciële maatschappijen die actief waren in Congo, o.m. de ABIR (Anglo-Belgian India Rubber and Exploration Company), de Société Anversoise die naar de streek waarin ze werkzaam was ook de 'Mongala' werd genoemd, de SAB (Société Anonyme Belge pour le Commerce du Haut Congo) enzovoort. Hij klaagde ook de wreedheden aan die in de gebieden van de commerciële maatschappijen gebeurd waren. Over de streek bij het Leopold II-meer schreef hij:

"Au lac Léopold II, les indigènes ne cessent aussi de raconter les horreurs passées. (Voy. petit cahier à la date du 9 juillet). Et les intermédiaires noirs! Ceux là disaient: 'vous n'avez pas de caoutchoux, [alors] portez autant de mains!'"⁹⁴

In hetzelfde reisdagboek maakte Vermeersch ook nog gewag van zijn bezoek aan de missiepost van Wumbali. Hij liet zich zeker niet negatief uit over de missie, maar verwees toch ook naar de algemene beschouwingen die hij bij de missiemethode van zijn confraters had gemaakt. Deze zijn te vinden in "Cahier XIII". Daarin beschrijft Vermeersch zijn rondreis, vooral in de tweede helft van september 1913, door het kerngebied van de jezuïetenmissie in Kwango. Herhaaldelijk beklemtoont hij dat de kinderen er gelukkig uitzagen. Niettemin had hij ook fundamentele bedenkingen bij de missiemethode van zijn confraters, en daar willen we toch even blijven bij stilstaan.⁹⁵

Vermeersch bevestigde in grote lijnen de kritiek die Costermans al had geformuleerd naar aanleiding van de incidenten met Moth-Borglum (François, 2006, 303-305), en die de onderzoekscommissie enkele maanden later ook op papier had gezet.⁹⁶ De jezuïeten, zo stelde hij, hadden veel te

---

⁹² Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier X, pp. 13-16, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5.

⁹³ Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier varia II, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5.

⁹⁴ Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier varia II, pp. 11-12, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5.

⁹⁵ Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier XIII, p. 29-38, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5.

⁹⁶ P. Costermans aan J. Banckaert, 13 februari 1905, AA, *Fonds Missies*, M 567. Ook: P. Costermans aan J. Banckaert, 1 maart 1905, Archief Internationale Samenwerking, *ex-Ministerie van Koloniën, personeelsdossiers Afrika*, O.J. 57/151.

weinig rekening gehouden met de psychologie van de Congolezen en dus met het feit dat deze mensen hun kinderen graag bij zich hadden. In de plaats daarvan hadden de paters een systeem ontwikkeld dat te veel gebaseerd was op dwang; Vermeersch bedoelde vooral de voogdijregeling op basis waarvan de jezuïeten (desnoods met behulp van de gewapende arm van de Staat) kinderen naar hun missieposten brachten. Ook hielden ze vaak hun woord niet ten aanzien van de ouders: ze beloofden de kinderen na drie jaren schoolopleiding 'terug te bezorgen' maar in plaats daarvan hielden zij hen vijf of zes jaren op de missies. Het gevolg was natuurlijk dat de paters de naam kregen "kinderdieven" te zijn en de ouders zeer terughoudend waren om op vrijwillige basis kinderen voor de missieposten van de jezuïeten af te staan.⁹⁷ De redemptoristen, de naaste burens van de jezuïeten, kenden deze problemen niet en hun relaties met de Congolezen waren veel beter, zo noteerde Vermeersch nog.

Doordat er zoveel kinderen op de missieposten verbleven die allemaal moesten worden gevoed en onderhouden, ontstond de noodzaak om de kinderen te verspreiden over de kapelhoeven (François, 2006, 277-282).⁹⁸ Vermeersch stelde dat de opvoeding en opleiding daar onvermijdelijk van mindere kwaliteit was dan op de missiepost zelf. Door de grote hoeveelheid aan bijposten, konden de paters deze niet regelmatig genoeg bezoeken (en controleren).⁹⁹ Niet alle catechisten beschikten over de nodige capaciteiten. Sommigen presenteerden zich ten aanzien van de dorpingen als vertegenwoordigers van de paters en stelden zich zelfs als een alternatieve chef op. Zo vermeldde Vermeersch dat ze bij de jacht wel eens het stukje van de chef opeisten: "la cuisse de l'animal abattu". Ook dergelijke misbruiken leidden tot

---

⁹⁷. "D'une façon générale, on s'est mépris sur la psychologie des indigènes, l'intérêt qu'ils portent à leurs enfants, le besoin qu'ils en ont, et on a eu trop recours à la contrainte. De là, on s'est rendu très impopulaire; l'on a le renom d'être des voleurs d'enfants" (Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier XIII, p. 30, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5). Niettemin noteerde Vermeersch eerder i.v.m. de missiepost van Kimpako: "L'hostilité des indigènes s'est calmée: nous ne sommes plus des voleurs d'enfants" (*Ibid.*, Cahier XIII, p. 6). Positief liet hij zich ook uit over de vakantieregeling van de meisjes in Kisantu: "Ces vacances d'une 15^{aine} de jours satisfont les parents et plaisent aux enfants. Ils apprécient même ce qu'on fait pour eux dans la mission" (*Ibid.*, Cahier XIII, pp. 28-29).

⁹⁸. Vermeersch bevestigde ook dat het aantal sterfgevallen op de missieposten enorm hoog lag (Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier XIII, pp. 9, 31, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5).

⁹⁹. Vermeersch vermeldde dit probleem ook bij zijn bespreking van de missiepost te Wumbali (Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier X, p. 23 en Cahier varia II, p. 27, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5).

impopulariteit bij de Congolezen.¹⁰⁰ Vermeersch stelde dat het de jezuiten ontbrak aan een goede school voor de opleiding van de catechisten. Kisantu kreeg een negatief rapport. Nog eens benadrukte hij dat de jonge mensen een afkeer hadden van de school en de nabijheid van de spoorweg oefende een slechte invloed uit.¹⁰¹

Even impopulair waren vanzelfsprekend de corvees, de diensten die de Congolezen verplicht aan de missies moesten leveren, zoals de bevoorrading met levensmiddelen, de draagdienst, het bakken van stenen enzovoort. "Voulez-vous devenir chrétiens? Nous ne voulons pas devenir les boys des Pères".¹⁰² Merkwaardig is dat Vermeersch ook vermeldde dat de huizen van de jezuiten overdreven mooi waren gebouwd en dus eigenlijk te veel investering van tijd en energie vroegen.¹⁰³ Dit herinnert aan de kritiek van Moth-Borglum die de jezuiten in zijn berucht requisitoir ook had verweten in schitterende kastelen ("des splendides batiments, des chateaux") te wonen, terwijl ze de mensen maar lieten werken.¹⁰⁴

Vanzelfsprekend kon ook de "sévérité parfois excessive" niet onvermeld blijven, waarbij Vermeersch, opvallend genoeg, naar de situatie in Wumbali verwees.¹⁰⁵

Vermeersch hekelde verder "un esprit de défiance expressive", samen met "un manque de franchise". Dit wantrouwen gold vooral de administratie. Elke stap die ze zette, werd met wantrouwen bejegend, alsof ze een val bevatte.¹⁰⁶

Op basis van al deze elementen hebben, in recentere tijden, onderzoekers zoals Ciparisse en Mukoso Ng'Ekieb geprobeerd om zicht te krijgen op de ware inzet van de polemiek. De jezuiten streefden ernaar om zoveel mogelijk kinderen naar hun schoolkolonies en kapelhoeven te brengen, en stelden

---

¹⁰⁰ Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier XIII, pp. 31-32, 38, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5.

¹⁰¹ Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier XIII, p. 34, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5.

¹⁰² Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier XIII, p. 33, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5. Op weg vanuit Mpesi, registreerde Vermeersch de commentaar van de dragers: "Nos porteurs sans doute, vont moins bien. Ils murmurent même. 'Voyez ces blancs; ils mangent bien; ils se font porter par des bêtes. Et nous portons leurs bagages. Pourquoi cette différence?'".

¹⁰³ Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier XIII, p. 35, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5.

¹⁰⁴ Maandelijks rapport aan de staatsprocureur vanwege Moth-Borglum, januari 1905, AA, *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*, AE/I 348.

¹⁰⁵ Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier XIII, p. 35, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5.

¹⁰⁶ Cahiers de route/ou de voyage, écrites au Congo 1912/13, Cahier XIII, p. 33, AVJH, *Fonds Vermeersch*, Ea 5.

zich lang niet altijd de vraag langs welke wegen dit gebeurde, dit moet intussen duidelijk zijn. Het feit dat de paters ten tijde van de slaapziekte-epidemie overgingen tot de gedwongen rekrutering van 'weeskinderen' mét behulp van de gewapende arm van de Staat wordt nu vrij algemeen als een ontarding van het ware missiewerk ervaren. In de ogen van de Congolezen kregen de jezuïeten het imago van kinderdieven te zijn. Toch was het overdreven – zo wordt gezegd – om te stellen dat kinderen en jonge mensen op de kapelhoeven werden geëxploiteerd. Ook de afzondering was niet overal zo strak als de onderzoekscommissie had beweerd; de kapelhoeven bevonden zich op loopafstand van de Bakongodorpen en op verschillende plaatsen kregen de kinderen de toelating om hun familie en vroegere vriendjes te gaan opzoeken. De kapelhoeven boden over het algemeen ook een surplus op het vlak van voeding, hygiëne, medische verzorging en zelfs opleiding; daarbij moet het aandeel van de broeders zeker erkend worden (Ciparisse, 1973, 771-773; 1976-1977, 518-521; Mukoso Ng'Ekieb, 1993, 124, 173, 254-261; Deneef, 1995, 63-69). Vanuit het standpunt van de evangelisatie betekende de structuur van kapelhoeven voor vele Congolezen een eerste kennismaking met het christendom (Ciparisse, 1973, 809; 1976-1977, 518; Mukoso Ng'Ekieb, 1993, 173-175, 254-261).

Toch werd ten tijde van de onderzoekscommissie in de jaren 1904-1905 al duidelijk dat de eerste generatie schoolkolonies en kapelhoeven van de jezuïeten op langere termijn niet konden overleven. In de daarop volgende jaren zouden ze geleidelijk tot plattelandsschooltjes worden omgevormd. De campagne die in 1911-1914 in Belgische parlementaire kringen tegen het missiesysteem van de jezuïeten werd gevoerd, ligt dus niet aan de basis van deze omvorming maar heeft ze wel versneld (Ciparisse, 1976-1977, 369-381). Volgens Ciparisse was de eigenlijke oorzaak van de omvorming de onverenigbaarheid van het kapelhoevensysteem met de voorvaderlijke clanwaarden van de Mpangu. Plattelandsschooltjes die in het dorp zelf gesitueerd waren, konden wél op de instemming en de medewerking van de clanoudsten rekenen. In deze schooltjes lag de nadruk helemaal op lezen, schrijven, rekenen én catechese. Akkerbouw was er niet langer een deel van de opleiding, zodat het veldwerk en de verdeling van de opbrengsten ervan weer helemaal een zaak van de clan werden. Op de kapelhoeven werkten kinderen van verschillende clans immers samen voor hun eigen levensonderhoud en dat van de centrale missiepost. Volgens de clangewoonten hadden ze daarvoor een solidariteitsbijdrage aan de oudsten van de clan moeten betalen. Maar dat gebeurde zelden of nooit. Bovendien kon de onderwijzer-catechist zich na de overschakeling naar het systeem van plattelandsschooltjes niet langer gedragen als een alternatieve chef, maar was hij

gewoon de gast van het dorp. Toch behield hij een zeker gezag bij de Congolezen, omdat hij de vertegenwoordiger van de missionarissen was. De kinderen van hun kant bleven gewoon thuis wonen, waar ze verder onder het toezicht van hun ouders en de clanoudsten vielen. Ze gingen op vrije basis de lessen volgen. Tenslotte bleek het nieuwe systeem ook interessanter te zijn voor de evangelisatie van de bevolking. De missionarissen hadden zich immers vergist toen ze dachten dat via de kerstening van de jongeren ook de volwassenen zouden worden bereikt. Bij de Mpangu waren het juist de oudsten die de evolutie van de socio-religieuze structuren bewaakten. Pas nadat hun gezag ernstig werd genomen, kon enige hoop ontstaan op een inworteling van het christendom in de diepte (Ciparisse, 1973, 810-811; 1976-1977, 410-414, 502-518; Mukoso Ng'Ekieb, 1993, 215-220). Mukoso Ng'Ekieb voegt eraan toe dat het systeem van de kapelhoeven rond 1904 ook intern was uitgehouden. Hun aantal was zodanig toegenomen dat de jezuïeten hun werking niet meer adequaat konden opvolgen. Op menige kapelhoeve was de werkzaamheid en het catechismusonderricht ernstig verslapt, een probleem waar Vermeersch ook al op had gewezen (Mukoso Ng'Ekieb, 1993, 155-156).

8. SLOTBESCHOUWINGEN: DE JEZUÏETEN IN 1904-1905, TUSSEN LEMFU EN WUMBALI

In de jaren 1904-1905 was een internationale commissie in Congo actief met de bedoeling de vermeende wandaden van het regime te onderzoeken. In het eindrapport van 4 november stonden ook enkele negatieve bedenkingen aan het adres van de (jezuïeten)missies. Er was kritiek op de al te voortvarende rekruteringsmethoden van de missionarissen (zo werd het begrip 'wees' te sterk in westerse zin geïnterpreteerd!), op de miskennis van het traditionele huwelijk, op de afzondering waarin de jonge mensen op de missie-instellingen werden geplaatst en hun al te zware tewerkstelling op de landerijen, alsook op de al te courante toepassing van lijfstraffen op de ontevredenen... De commissie stelde voor om de categorie 'wezen' strikter te interpreteren, de staatsvoogdij tot de leeftijd van 16 jaar te beperken, de Congolezen te verplichten onderwijs te volgen (op de missiescholen) maar hun meteen de mogelijkheid te geven zich van godsdienstonderwijs te laten vrijstellen.

De passage in het onderzoeksrapport die de (jezuïeten)missies aanpakt, steunt echter nagenoeg volledig op twee processen-verbaal die allebei bijzonder negatief waren voor de wijze waarop de jezuïeten van de Kwangomissie

met de hun toevertrouwde kinderen omgingen. Het eerste document was een verklaring die de districtcommissaris van de Cataracten, Paul Delhaye, op 17 oktober 1904 voor de onderzoekscommissie had afgelegd. Het tweede en veruit belangrijkste proces-verbaal was opgemaakt naar aanleiding van een 'gerechtelijk onderzoek' dat de substituut van Leopoldstad, de Deen Holger Gutsen Moth-Borglum, begin 1905 op de jezuïetenmissie van Lemfu had gevoerd.¹⁰⁷ De substituut had er allerlei klachten van Congolezen, bewoners van de missie en van de inlandse dorpen, geregistreerd. Bij de paters Léon De Duve en René Butaye had hij vervolgens allerlei verklaringen ontlokt, die achteraf tegen de missionarissen werden gebruikt. De spanningen kunnen niet los gezien worden van de slaapziekte-epidemie die de streek vanaf de jaren 1902-1903 hard had getroffen: de jezuïeten brachten toen, met de steun van de gewapende arm van de Staat, maar tegen de zin van de clanoudsten vermeende 'weeskinderen' naar de missieposten. Missiekritische staatsfunctionarissen zoals (de uitgesproken antiklerikaal) Moth-Borglum en Delhaye aarzelden niet om de klachten van de Congolezen onder de aandacht van de onderzoekscommissie te brengen. Mogelijks hebben ook de negatieve commentaren van protestantse zendelingen zoals Aaron Sims het oordeel van de onderzoekscommissie mee bepaald. We moeten daarbij vaststellen dat de commissie deze negatieve bedenkingen nauwelijks heeft gecontroleerd en desgevallend gecorrigeerd door een eigen onderzoek op de jezuïetenmissies of door verklaringen van de paters zelf, zoals het antwoord van apostolisch prefect Julien Banckaert op de vragenlijst van de commissie of zijn protestbrief tegen de handelwijze van Moth-Borglum. De voornaamste redacteurs van het onderzoeksrapport, Edmond Janssens, Giacomo Nisco en zelfs Henri Grégoire hadden bovendien een liberale achtergrond. Het is niet geheel uit te sluiten dat hun ideologische achtergrond ook een rol heeft gespeeld bij het harde oordeel over de missies.

In het eindrapport werden de jezuïetenmissies echter niet uitdrukkelijk met de vinger gewezen en enkel vanuit de geografische aanduidingen in de tekst kon worden afgeleid dat zij werden geïsoleerd. Een vluchtige lezing van het rapport kon zelfs de indruk doen ontstaan dat de problemen zich ook op andere missies voordeden. Het was zeker niet de bedoeling van de commissie

---

¹⁰⁷. In de bibliotheek bij het archief van de jezuïeten in Heverlee bevindt zich een interessant exemplaar van het onderzoeksrapport, want geannoteerd door Cus. Bij p. 247 stipt de jezuïet aan: "Où la Commission a-t-elle trouvé ces deux pages. Elle arriva à Boma (pour rentrer) le 13 février. Les papiers de Paul Delhaye l'indigne commissaire de District des Cataractes s'y trouvaient et aussi sans doute une charge de Mothböglom [sic] la honte de la magistrature congolaise et aussi l'enquête contradictoire du Préfet apostolique datée de Nlemfu le 11 février. Quels papiers Costermans gouverneur gén. a-t-il remis à la commission?" (AVJH, *Archiefbibliotheek*, doc. 1/44).

om te gaan veralgemenen maar anderzijds kon ze ook onvoldoende nuanceren omdat ze niet op de hoogte was van het feit dat de Witte Paters, scheutisten, trappisten, redemptoristen en norbertijnen andere missiemethoden gebruikten. Met haar kritische bedenkingen aan het adres van de jezuïetenmissies had de onderzoekscommissie beslist een punt. De omschakeling, in de daarop volgende jaren, van kapelhoeven naar plattelandschooltjes die meer in de dorpen zelf werden gesitueerd, zou dit aantonen: "Le temps avait fini par donner raison à plusieurs attaques de la commission d'enquête de 1904-1905" (Mukoso Ng'Ekieb, 1993, 220).

Naast de kwestie-Lemfu speelde zich in die dagen ook de kwestie-Wumbali af. Daarin lieten de jezuïeten zich van hun meer emancipatorische kant zien. De al wat oudere en sociaal voelende jezuïeten Emile Van Hencxthoven en Alphonse Cus werden er geconfronteerd met klachten van verschillende families die het harde rubberregime in het Kroondomein trachtten te ontvluchten. Op basis daarvan formuleerden ze eind 1904 een kritisch memorandum dat pater Cus enkele maanden later aan de onderzoekscommissie in Brussel overhandigde. Hoewel de paters misschien wat te licht over de wrede uitwassen van het systeem heenstapten, hadden ze toch fundamentele kritiek op dat systeem zelf. Ze opperden zware bedenkingen bij de al te grote grondhonger van de Staat: in hun ogen had de Staat zich ten onrechte alle onbebouwde en onbewerkte gronden van Congo toegeëigend en daarmee de rechten van de Afrikanen geschonden. De jezuïeten wezen er verder op dat het systeem van belastingen in de vorm van veertig uren arbeid tot een onaanvaardbaar exploitatiemiddel was geworden. Ze vroegen ook de erkenning van de gewoonterechtelijke chefs en hun bevoegdheden. Bovendien deden Van Hencxthoven en Cus hun beklag over de zedeloosheid bij vele blanken en het seksuele misbruik waarvan Congolese vrouwen en zelfs kinderen het slachtoffer waren. Ze vroegen dat de Staat het monogame huwelijk onder de Congolezen zou stimuleren, onder meer door een beroep te doen op het religieuze gezag van de Kerk. Het respect voor het huwelijk en de openbare moraliteit in Congo was één van de stokpaardjes van de katholieke missionarissen in die dagen. In officiële rapporten daarentegen werd nauwelijks over seksuele uitbuiting gesproken. Van Hencxthoven en Cus vroegen daarnaast dat de Staat dwingend zou tussenkomen om die jongeren naar de missieposten te sturen van wie de ouders de taken van opvoeding en onderwijs niet naar behoren vervulden. Kortom, terwijl de jezuïeten zich in het afgelegen Wumbali van hun emancipatorische kant waren gaan tonen, staat Lemfu model voor de schaduwzijden die de oorspronkelijke missiemethode van de Sociëteit in Congo vertoonde. Het is dit laatste aspect dat de onderzoekscommissie onder de aandacht bracht...

AFKORTINGEN

AA	Afrikaans Archief
ABIR	Anglo-Belgian India Rubber and Exploration Company
ABMU	American Baptist Missionary Union
AVJH	Archief van de Vlaamse Jezuïeten in Heverlee
BCB	Biographie Coloniale Belge
BMS	Baptist Missionary Society
BN	Biographie Nationale
m.s.c.	Missionarii Sacratissimi Cordis Iesu
SAB	Société Anonyme Belge pour le Commerce du Haut Congo
ULB	Université Libre de Bruxelles

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Archief

In het *Afrikaans Archief* (AA) van het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Brussel kunnen de processen-verbaal en de werkdocumenten van de onderzoeksc commissie voor Congo geraadpleegd worden (zowel in de *Papiers Janssens* als in het *Fonds Affaires Etrangères-Buitenlandse Zaken*). In hetzelfde archief zijn ook heel wat stukken te vinden over de relaties tussen Missie en Staat (*Fonds Missies*). Het is vooral in de personeelsdossiers van de voormalige functionarissen van de Congostaat dat nog een schat aan gegevens te vinden is die zelden of nooit werden geraadpleegd (*Service du Personnel d'Afrique*). Het dossier van die functionarissen die nog op de loonlijst van het Belgische Ministerie van Koloniën hebben gestaan is in vele gevallen mee overgebracht naar het *Archief van Internationale Samenwerking* (ex-Ministerie van Koloniën, *personeelsdossiers Afrika*), dat daarom ook in het onderzoek is betrokken. Vanzelfsprekend is over de relatie tussen de jezuïeten en het staatsapparaat ook heel wat te vinden in het *Archief van de Vlaamse Jezuïeten in Heverlee* (AVJH) en dan vooral in het *Fonds Kwango*, maar ook in het *Fonds Vermeersch*.

Gedrukte bronnen

Daarnaast werden enkele kranten en tijdschriften uit de periode geraadpleegd: *Bulletin officiel de l'État indépendant du Congo* (1905), *Le Bien Public* (1905, 1906), *Le Patriote* (1905, 1906), *Le XXe siècle* (1905), *La Vérité sur le Congo* (1903), *Missions belges de la Compagnie de Jésus* (1905, 1906).

CASEMENT (R.), *Le rapport Casement. Rapport de R. Casement, consul britannique, sur son voyage dans le Haut-Congo* (1903), vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door

- D. VANGROENWEGHE en J.-L. VELLUT, Louvain-la-Neuve, 1985 (Enquêtes et documents d'histoire africaine, VI).
- DELATHUY (A.M.), *De geheime documentatie van de Onderzoekscmissie in de Kongostaat*, Berchem, 1988.
- JANSSENS (E.) (ed.), "Rapport de la Commission d'enquête", *Bulletin Officiel de l'État Indépendant du Congo*, XXI, 1905, pp. 135-285.

Literatuur*

- AZIZA ETAMBALA (Z.), "De houding van het Belgische episcopaat tegenover het Congo van Leopold II, 1885-1908", *Wereld en Zending*, XVII, 1988, pp. 113-123.
- Biographie Coloniale Belge. Belgische Koloniale Biografie*, vols. 1-5, Brussel, 1948-1958 (Koninklijke Academie voor Koloniale Wetenschappen). Voortgezet als: *Biographie Belge d'Outre-Mer. Belgische Overzeese Biografie*, vols. 6-8, Brussel, 1967-1998 (Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen van Brussel).
- Biographie Nationale*, vols. 1-28, Brussel, 1866-1944; Suppl., vols. 29-44, 1957-1986.
- CHARLES (P.), "Rapport sur le dossier: 'Commission d'enquête'", *Bulletin de l'Institut Royal Colonial Belge*, XXV, 1954, pp. 210-221.
- CIPARISSE (G.), "Les origines de la méthode des fermes-chapelles au Bas Congo (1895-1898)", *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLIII, 1973, pp. 693-839.
- CIPARISSE (G.), "Les structures traditionnelles de la société mpangu face à l'introduction d'une méthode occidentale de développement: les fermes-chapelles du Bas Congo (1895-1911)", *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XLVI-XLVII, 1976-1977, pp. 368-605.
- CIPARISSE (G.), "Les structures traditionnelles de la société mpangu face à l'introduction d'une méthode occidentale de développement: les fermes-chapelles du Bas Congo (1895-1911)", *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, LI, 1981, pp. 401-687.
- CIPARISSE (G.), "Les structures traditionnelles de la société mpangu face à l'introduction d'une méthode occidentale de développement: les fermes-chapelles du Bas Congo (1895-1911)", *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, LII, 1982, pp. 153-267.
- CUYPERS (L.), "La politique foncière de l'État Indépendant du Congo à l'égard des missions catholiques", *Revue d'histoire ecclésiastique*, LVII, 1962, pp. 45-65, 446-469.
- DELATHUY (A.M.), *E.D. Morel tegen Leopold II en de Kongostaat*, Berchem, 1985.
- DELATHUY (A.M.), *Jezuïeten in Kongo met zwaard en kruis*, Berchem, 1986.
- DELATHUY (A.M.), *Missie en Staat in Oud-Kongo (1880-1914)*, Deel. 1: *Witte paters, scheutisten en jezuïeten*, Berchem, 1992, pp. 294-340.
- DENEFF (A.), EVERS (C.), PILETTE (M.) (eds.), *De la Mission du Kwango à la Province d'Afrique centrale. Les jésuites au Congo-Zaïre, cent ans d'épopée*, Brussel, 1995.
- DE MEULDER (B.), "Mavula: An African Heterotopia in Kwango, 1895-1911", *Journal of Architectural Education*, LII, 1998, pp. 20-29.
- DE SAINT-MOULIN (L.), "Histoire des Jésuites en Afrique Centrale", *Zaïre-Afrique*, XXXI, 1991, pp. 443-458.
- DE SAINT-MOULIN (L.), "Cent ans de présence jésuite en Afrique centrale", *Zaïre-Afrique*, XXXIII, 1993, pp. 545-574.

---

*Enkel werken met een bredere draagwijdte werden in deze lijst opgenomen. Voor gedetailleerde biografische informatie betreffende de besproken personen en eigentijdse publicaties raadplege men de voetnoten.

- FRANÇOIS (W.), "Een tropische storm in katholiek België. De controverse rond de plaats van de katholieke missies in Congo-Vrijstaat (1905-1906)", *Trajecta*, X, 2001, pp. 136-159.
- FRANÇOIS (W.), "Stilzwijgen of protest? De rol van de katholieke missies in Leopolds Congo", *Wereld en Zending*, XXXI, 2002, pp. 12-20.
- FRANÇOIS (W.), "Het gerechtelijk onderzoek van H.G. Moth-Borglum op de jezuïetenmissie van Lemfu – Congo (1905). Een gerechtvaardigde aanklacht tegen onderdrukking ofwel een 'comico-tragique aventure'?", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXXVI, 2006, nos. 3-4, pp. 277-321.
- HOUTHAEVE (R.), *Emiel Vanhencxthoven S.J. (1852-1906), stichter van de Kwangomissie (Congo). Het begin van de Belgische missionering in Congo*, Moorslede, 2004.
- JADOT (J.-M.), "Petite contribution à l'histoire littéraire du Congo belge", *La Revue Coloniale Belge*, IX, 1954, pp. 161-163.
- JANSSENS (É.), CATEAUX (A.), *Les Belges au Congo. Notices biographiques*, vol. 3: [*Les Missionnaires*], Antwerpen, 1912.
- KREINS (J.-M.), "Alphonse Cus" in: A. DENEFF, C. EVERS, M. PILETTE (eds.), *De la Mission du Kwango à la Province d'Afrique centrale. Les jésuites au Congo-Zaïre, cent ans d'épopée*, Brussel, 1995, pp. 48-49.
- KREINS (J.-M.), *Le R.P. Alphonse Cus, sj. (1846-1910). Antécédents et action sociale dans la province de Luxembourg*, Aarlen, 1996 (Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg-Arlon, CXXII-CXXIII).
- LAVEILLE (E.), *L'évangile au centre de l'Afrique. Le P. Van Hencxthoven, S.J. Fondateur de la mission du Kwango (Congo Belge) (1852-1906)*, Leuven, 1926 (Museum Lessianum – Section missiologique, V).
- LOUIS (W.R.), STENGERS (J.) (eds.), *E.D. Morel's History of the Congo Reform Movement*, Oxford, 1968.
- MARCHAL (J.), *E.D. Morel contre Léopold II. L'Histoire du Congo 1900-1910*, 2 vols., Parijs, 1996 (Zaïre: Histoire & Société).
- MUKOSO NG'EKIEB (F.), *Les origines et les débuts de la Mission du Kwango*, Kinshasa, 1993 (Histoire du christianisme africain C.A.E.K., I).
- NDAYWEL È NZIEM (I.), *Histoire générale du Congo. De l'héritage ancien à la République Démocratique*, Parijs/Brussel, 1998.
- OUWERX (P.), *Les cagoulaards démasqués. Répertoire des Francs-Maçons belges*, Leuven, 1939.
- PIROTTE (J.), "Emile Van Hencxthoven" in: A. DENEFF, C. EVERS, M. PILETTE (eds.), *De la Mission du Kwango à la Province d'Afrique centrale. Les jésuites au Congo-Zaïre, cent ans d'épopée*, Brussel, 1995, pp. 36-37.
- RENDERS (L.), *De visie van de Kamer op Congo rond de eeuwwisseling*. Leuven, 1999 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- STENGERS (J.), "Le rôle de la Commission d'Enquête de 1904-1905 au Congo", *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, X, 1950, pp. 701-726.
- STENGERS (J.), *Congo. Mythes et réalités. 100 ans d'histoire*, Parijs/Louvain-la-Neuve, 1989 (Document Duculot), pp. 91-167.
- SYMOENS (J.-J.), STENGERS (J.) (eds.), *Le centenaire de l'État Indépendant du Congo. Recueils d'Études. Bijdragen over de honderdste verjaring van de Onafhankelijke Kongostaat*, Brussel, 1988 (Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen van Brussel).
- VANGROENWEGHE (D.), *Leopold II & Kongo. Het Evenaarsdistrict en het Kroondomein 1885-1908*, 2de ed., Brugge, 1985a.

- VANGROENWEGHE (D.), *Rood rubber. Leopold II en zijn Kongo*, Brussel/Amsterdam, 1985b.
- VANYSACKER (D.), "Les missions belges et néerlandaises au cours des 19e et 20e siècles", *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft. Nouvelle revue de science missionnaire*, LIII, 1997, pp. 241-270.
- VELLUT (J.-L.), "Réflexions sur la question de la violence dans l'histoire de l'État Indépendant du Congo" in: P. MABIALA MATUBA-NGOMA (ed.), *La Nouvelle Histoire du Congo. Mélanges eurafricains offerts à Frans Bontinck, c.i.c.m.*, Tervuren/Parijs, 2004 (Cahiers africains, 65-67 [série 2003]), pp. 269-287.

La commission d'enquête pour le Congo (1904-1905) et les missions des pères Jésuites

WIM FRANÇOIS

RÉSUMÉ

Dans son rapport final du 4 novembre 1905 la commission d'enquête pour le Congo intègre quelques observations négatives au sujet des missions (des Jésuites). Y sont dénoncés: l'excès de zèle avec lequel les pères recueillent dans leurs missions le plus d'enfants possible considérés comme 'orphelins'; leur méconnaissance du mariage coutumier; l'isolement dans lequel les jésuites contraignent les jeunes de vivre; le travail forcé dans les plantations; l'application trop courante des peines corporelles sur des fuyards qui sont repris. Le passage du rapport qui critique les missions, est principalement basé sur deux procès-verbaux très sévères concernant la manière dont les Jésuites du Kwango traitent les enfants qui leur sont confiés. La première source est une déclaration du commissaire du district des Cataractes, Paul Delhaye, devant la commission d'enquête, le 17 octobre 1904. La deuxième source, de loin la plus importante, est le procès-verbal rédigé par le substitut de Léopoldville, Holger Gutsen Moth-Borglum à la suite d'une 'enquête judiciaire' menée sur la mission des Jésuites à Lemfu au début de 1905.

Il convient de constater que la commission d'enquête a à peine vérifié les dires des deux auteurs précédents. Dans certains cas, elle a ajusté ses propres

conclusions à leurs observations. Elle n'a pas pris en compte les déclarations des pères Jésuites, notamment la réponse du préfet apostolique Julien Bankaert au questionnaire de la commission ou sa protestation contre la façon d'agir de Moth-Borglum.

Comme les principaux rédacteurs du rapport, le président de la commission Edmond Janssens, Giacomo Nisco et le secrétaire-interprète Henri Grégoire sont des libéraux, il n'est pas à exclure que leur idéologie a influencé leur jugement sur les missions (des Jésuites). Toutefois, dans la version finale du rapport, les Jésuites ne sont pas expressément désignés. C'est seulement à partir des indications géographiques fournies par le texte que le lecteur peut les identifier. Une lecture superficielle du rapport peut même donner l'impression que les problèmes rencontrés se posent également dans d'autres missions. La conversion, dans les années suivantes, de fermes-chapelles en écoles-chapelles qui, cette fois, sont implantées dans les villages, serait une preuve que la commission d'enquête n'a pas tout à fait tort en critiquant la méthode de mission des Jésuites...

Au même moment, à côté de 'l'affaire-Lemfu' s'est déroulé 'l'affaire-Wumbali', village qui se situe à la lisière du Domaine de la Couronne. Dans ce cas, les Jésuites ont adopté une attitude différente. Les pères Émile Van Hencxthoven et Alphonse Cus y ont recueilli des familles qui ont fui le sévère régime de la récolte du caoutchouc pratiqué dans le Domaine de la Couronne. Sur base des témoignages et de leur propre expérience, les deux Jésuites ont rédigés, à la fin de 1904, un mémorandum critique. Quelques mois plus tard ce texte est remis par Alphonse Cus à la commission d'enquête qui était de retour à Bruxelles. Comme on peut le constater, la commission d'enquête accorde moins d'importance à ce comportement des Jésuites qu'à leurs pratiques dans les fermes-chapelles.

The Committee of Inquiry for the Congo (1904-1905) and the Missions of the Jesuits

WIM FRANÇOIS

SUMMARY

In November 1905 the International Committee of Inquiry for the Congo published its report, which confirmed the criticism previously expressed both in Great Britain and the United States. Also interesting are some four or five pages questioning several controversial practices at the (Jesuit) missions and 'chapel farms' in the Congo: the diligence of the missionaries in recruiting so-called 'orphans', their refusal to acknowledge marriages that had been contracted according to native custom, the strict separation of the youngsters from their families and clans, their exploitation as underpaid labourers, and the frequent application of corporal punishment on those who expressed dissatisfaction or tried to escape... The passages criticising the missions were based almost entirely upon two records that both were very negative regarding the way in which the Jesuits of the Kwango-mission treated the children assigned to them. The first contained the statement that Paul Delhay, the commissioner of the Cataractsdistrict, had given to the Committee on the 17th of October 1904. The second was that of Holger Gutsen Moth-Borglum, the substitute public prosecutor of Leopoldville, who, in the beginning of 1905, had conducted a controversial investigation into alleged abuses at the Jesuit mission of Lemfu. It is important to note, however, that the Committee did not take the time to verify the critical observations *in situ*. Nor did it receive the *apologia* that the superior of the Jesuit mission, father Julien Bancaert, had written against the conduct of the substitute of Leopoldville. The report's principal editors, the Committee's president Edmond Janssens, Giacomo Nisco and even the secretary-interpreter Henri Grégoire also had a liberal ideological background, an element that possibly played a role in the severity of the judgement that was passed upon the (Jesuit) missions. In the final report, however, the Committee did not explicitly point the finger at the Jesuit missions; only on the basis of the geographical indications in the text, the reader could infer that the commissioners aimed in fact at the congregation's Congolese missions. A superficial lecture of the report could even produce the impression that the

difficulties also arose at other missions. The gradual conversion of the Jesuits' famous 'chapel farms' into rural schools, which were more situated within the local Congolese communities themselves, in fact made it clear that the Committee was not entirely wrong... In contrast to the 'Lemfu-case', which revolved around controversial missionary practices, that time period also saw the 'Wumbali-case'. Wumbali was a remote Jesuit mission at the edge of the notorious Crown Domain, where two older Jesuits resided: Emile Van Hencxthoven and Alphonse Cus. In Wumbali they were confronted with Congolese people who aired their grievances against the rubber harvesting and other services they were forced to render to the Domain's functionaries. As a consequence, Van Hencxthoven and Cus wrote an elaborate and incriminating memorandum that is among the most critical documents any Catholic missionaries had issued up to that time. This emancipatory attitude of the Jesuits (or other Catholic missionaries) was also absent from the Committee of Inquiry's report...